Kemenesaljai Digitális Könyvtár
2012.05.26. 10:21

A' CSÁSZÁROK

irta Görög nyelven
a' második Julianus Császzár
Meg-magyarázta
Kreszneries Ferencz
Szombathelyi Nagyobbik Pap, a' Bölcsel-
kedésnek Doctora, és a' Szombathelyi
Felső Oskolákban a' Tudákosság-
nak Királyi Oktatója.

Pósonyban és Pesten
Füskúti Landerer Mihály
Költségével, és betüivel
1806.

Tóth Péter

KRESZNERICS FERENC

(1766-1832)

„Kresznerics Ferenc nemcsak mint nyelvünk rajongó szerelmese, a múlt értékeinek buzgó mentője, a jövő lelkes építője tarthat számot kegyeletünkre, hanem munkájának eredményei, magas tudományos színvonala föltétlenül különös tiszteletet parancsolnak. Tiszteletet parancsol minden iránt érdeklődő szelleme, magas és sokrétű műveltsége; de ahhoz, hogy a maga kitűzte feladatnak oly sikeresen meg tudjon felelni, kellett még valami különös tudományos hivatottság, filológiai érzék, mely nyilván vele született, egyéniségének fontos összetevője volt, s mellyel kortársai között úgy kimagaslott." [1]

A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉTŐL KEZDVE MAGYARORSZÁGON AZ ÉRTELMISÉGIEK EGY RÉSZE - A SZÜKSÉGLETEKET FELISMERVE ÉS KÜLÖNBÖZŐ KÉNYSZEREKNEK ENGEDVE - TÖBB TUDOMÁNYÁGGAL IS KAPCSOLATBA KERÜLT. A természettudósok némelyike a szakmai szókincs bővítése céljából nyelvészettel, azon belül a terminológia megújításával, új szavak alkotásával kezdett foglalkozni (így pl. Földi János, Kovács Mihály, Pethe Ferenc; a XIX. század első harmadától kezdve pedig Bugát Pál, Schedel Ferenc stb.). A szépírók közül többen is gyűjteni kezdték a népi bölcsességeket: a szólásokat, a találós kérdéseket és a gazdaregulákat (pl. Faludi Ferenc, Baróti Szabó Dávid, Dugonics András, Fábchich József stb.). Mások a korszerű nyelvtan megírását, a magyar nyelvtörténet feltárását, a prozódia és a stilisztika kidolgozását, illetve szótárak anyaggyűjtését, szerkesztését tűzték ki célul (Földi János, Révai Miklós, Rájnis József, Verseghy Ferenc stb.). A kor literátorainak számtalan hiánnyal kellett

szembesülniük. Még csak távoli remény a nemzeti színjátszás és az állandó kőszínház. Nem működött az Akadémia, alig volt magyar nyelvű újság; a tiszavirág-életű irodalmi lapok az érdektelenség, a pénzhiány és a cenzúra szorításában vergődtek. Fordításirodalmunk, könyvkiadásunk, olvasóközönségünk messze elmaradt a nyugat-európaitól. A helyzetet tömören és kritikusan így jellemezte Kazinczy Ferenc: „Készületlen minden: Lexiconunk szűk, szegény; Grammatikánk habzó, hijányos, Stilysticánk feszes, ügyetlen; s a mi mindennél bajosabb, mi magunk, írók és Olvasók, készületlenek vagyunk, s egészen készületlenek."[2] A szép-halmi irodalomszervező mellett mások is hangoztatták, hogy a rendelkezésre álló szótárak (például Szenci Molnár Albert, Pápai Páriz Ferenc, Bod Péter művei) már szűkösnek bizonyulnak. A XVIII. század végének újságaiban, folyóirataiban és egyéb kiadványaiban több alkalommal is felvetődött egy teljes magyar lexikon igénye (Magyar Museum, Sokféle, Decsy Sámuel: Pannóniái Féniksz stb.). Makó Pál, Aranka György, Verseghy Ferenc, Teleki József és mások jóvoltából több szótári tervezet is napvilágot látott. A hiányok pótlására - intézmények híján - egyéni vállalkozások születtek. Mivel ezeknek többsége eleve meghaladta egy ember képességeit, jó részük befejezetlen maradt (Fábchich József, Kassai József, később pedig Verseghy Ferenc kísérletei). Bitnicz Lajos még 1827-ben is így értékelte a helyzetet: „Szavaink' ösz-szeszedésében, jelentések' meghatározásában főképen Szabó Dávid, Sándor István és Márton Jósef fáradozott; azonban ezek' szókönyvei sem felelnek meg mostani szükségeinknek."[3]

A kiadott művek mellett számos nyelvészeti, illetve szótári munka csak szerzőjének halála után jelenhetett meg (Verseghy: *Lexicon,* 1826; Révai: *Elaboratior Grammatica Hungarica* III, 1908.; A magyar szép toll, 1973.; Földi: *Magyar Nyelvkönyv* I., 1912., II., 1962.; stb.). Tekintélyes mennyiségű kézirat (pl. Pálóczi Horváh Ádám közmondásai, Fábchich szótártöredéke és Kresznerics Ferenc frazeológiagyűjteménye) a mai napig kiadatlan. Az utolsóként említett Kresznerics mégis a szerencsések közé sorolható; ő legalább megérte, hogy legkiemelkedőbb alkotásának, gyökérrendű Magyar Szótárának (a hivatkozásokban: Kreszn.) első kötete 1831-ben napvilágot látott."[4] Életművét a Magyar Tudós Társaság is elismerte; a vidéki plébánost röviddel halála előtt tiszteletbeli taggá választották. A Vas megyei származású pap-tanár, a szombathelyi királyi líceum egykori oktatója méltán szolgált rá a kitüntető címre. És sokszorosan méltó arra, hogy áldozatos munkáját mi se feledjük.

Kreszneries élete nem bővelkedett látványos fordulatokban. Alakját, tevékenységét nem övezik megfejtésre váró titkok; sorsának alakulását szinte pontosan nyomon követhetjük. Ehhez elsődleges forrásként szolgálnak saját fel-

jegyzései, naplói, levelei.[5] Másodikként említhetők akadémikussá választott tanítványának, Szilasy Jánosnak az írásai.[6] A XX. századi filológusok további hiányzó életrajzi részleteket tártak fel.[7]

Kresznerics Ferenc 1766. február 24-én született a Vas megyei Iváncon. Édesanyja a nemesi származású Lóránt Krisztina; apja - Kresznerics Ádám - a helyi iskolamester volt. Tizenegy éves korában, 1777-ben iratkozott be a szombathelyi gimnáziumba; ezt követően Sopronban, majd Pozsonyban folytatta tanulmányait. Diákként vált a könyvek szerelmesévé. Minden bizonnyal tanárainak hatására kezdte írni olvasónaplóját, az Analecta Philologicát[8] (a hivatkozásokban: Analecta), amelyet több-kevesebb rendszerességgel haláláig vezetett. Kilenc kötetbe gyűjtött jegyzetei hű képet nyújtanak olvasmányairól. Kiderül belőlük, hogy kiket ismert a régi korok alkotói, továbbá a kortárs írók, költők, műfordítók, nyelvészek és szótárírók közül. A több ezer oldalas kézirat nagyobbik hányadát a lemásolt művek részletei, adatai teszik ki. Sajnálhatjuk, hogy az olvasott művekről alkotott véleményét viszonylag ritkán jegyezte fel. Megjegyzései ilyenkor részben a szerzők helyesírási gyakorlatára, részben stílusukra, illetve forrásaikra vonatkoznak. Erdélyi József egyik halotti beszédéről a következőket írta: Jegyzem ezeket 1827 Aug. 12. A' magyarsága különösen válogatott szavakbúl áll, és tiszta" (Analecta IX, 527.). Bitnicz Lajosnak „A Magyar Nyelvbeli Előádás' tudománya" c. kötetéről ezt jegyezte föl: „Olvastam 1828 Apr. 16. 17. 18. 19. 20 napján. (...) A munka jó Compendium, és a' Magyar Stilisticának Theoriai ált nézését foglalja magában, kár hogy a' Kántól kölcsönözött metaphysicai füstel el vagyon homályosítva" (Analecta IX, 534). Bíráló szavakkal illette Herder két könyvét is: „Sok heába való Szószaporítás, és kevés dátumok vannak kiváltt az első munkában."[9] (Fontos megjegyezni, hogy ez a minősítés nem az egész herderi nyelvszemléletre vonatkozik; a német gondolkodó szógyökökkel kapcsolatos felfogásának számos elemét a szótáríró paptanár is átvette.) Különösen értékesek azok a bejegyzései, amelyek az általa olvasott kéziratos doku-mentumokra vonatkoznak. Ilyen például az a megjegyzése (és az utána következő adat-tár), amelyet egy Lipcsében 1753-ban kiadott botanikai műhöz fűzött: „Említést érdemel ezen könyvben az, hogy a' fák és füvek nevei a' könyv szélére magyarul oda vannak kézzel írva. Ezen könyvet Fábián László bírta, innen jutott Kutassy Imre Dominicanus kezébe, most a' Szombathelyi Dominicanusok könyv-tárának tulajdona. A' Magyar neveket Kutassy írta a' könyv szélére, és így következnek" (Analecta VIII, 239-69).

A jegyzetekből következtetni tudunk Kresznerics olvasási szokásaira. Több alkalommal megtudjuk belőlük, hogy mennyi idő alatt dolgozta fel az egyes műveket. Gyakoriak az olyan bejegyzések, amelyek literátori kapesolataira

utalnak. Főként katolikus papokat, szerzeteseket említ azok között, akik kéziratgyűjteményükből, könyvtárukból egy - egy értékes dokumentumot kölcsönadtak neki. „Én a' könyvet F Tdő Balog Sándortúl kölcsönözve olvastam Győrött 1805 l0ber hónapban a' franczia futásban" - írta Sámbár Mátyás hitvitázó művének kijegyzetelése után (Analecta VI, 288). „Szeder Fábián Benedictinus Könyvtárából" kapott meg pl. egy 1662-ben nyomtatott zsolozsmás-könyvet (Analecta IX, 292). Rájnis Aloysiustól, a jánosházi káplántól pedig Rájnis Józsefnek „mintegy 30 árkus" terjedelmű kézírását kölcsönözhette lemásolás céljából (Analecta VIII, 665). A magánszemélyek mellett több közkönyvtárat is megemlít a kötetek forrásaként. Olykor Kresznerics életrajzi kronológiájához is lényeges adalékokkal szolgálnak a feljegyzések. Az Analectának később fontos gyakorlati szerep is jutott; az olvasmányjegyzék adattárként szolgált a készülő szótárához.

A pozsonyi generális szemináriumot a magyar iskolatörténeti munkák a nemzeti szellem erős váraként értékelik. Növendékei közül többen is a XIX. századi literatúra neves személyiségei lettek (Péteri Takáts József, Kultsár István, Fejér György stb.). Az ifjú Kresznerics itt ismerkedett meg a új magyar irodalommal: így például Bessenyei több művével (A Filosofus; Hunyadi János élete; Agis' tragédiája stb.), Mészáros Ignác Kartigamjával, Dugonics románjával (Etelka) és Barczafalvi Szabó Dávid elhíresült regényfordításával (Szigvart klastromi története). Ez utóbbival kapcsolatban epésen írta naplójába az alábbiakat: „a' melly új szavakat koholt ő kegyelme, ím így következnek" (Analecta I, 127). Bár nem tartozott a merev hagyományőrzők közé, az újításokat csak mértékkel fogadta el. Értékelő megjegyzések nélkül jegyezte fel Molnár János, Baróti Szabó Dávid és Bessenyei György túlzásoktól mentes neologizmusait (Analecta I, 111-124; illetve 159-160). Kispapként olvasta már a Magyar Museumot, később pedig az Orpheust. Eközben a nyelvészet egyes kérdései is érdekelték. Bár sohasem tartotta magát nyelvésznek, könyveinek maga vezette katalógusa tucatnyi magyar és idegen nyelvű grammatikát, továbbá sok ún. nyelvtanfélét és szótárt tartalmaz.[10] Alaposságának köszönhetően - hiszen a kötetek beszerzésének időpontját is feljegyezte - tudjuk, hogy már szeminaristaként tekintélyes számú nyelvészeti munkát birtokolt. Később is szenvedélyesen gyűjtötte a nyelvtankönyveket, grammatikaféléket. Könyvtárának féltve őrzött darabjaiból csupán néhányat említek a Catalogus Librorum címleírása alapján: „E. Alvari: Institutionum Grammaticarum; Gottsched: Deutsche Sprachkunst; Petri Lodereckeri: Dictionarium 7 Linguarum; Pepliers: Nouvelle Grammaire Royale Francois; Szaller György: Franczia Grammatika; Verseghi: Proludium in Institutiones Lingua

Hungaricae; Otrokocsi: Origines Hungaricae; Párispápai: Dictionarium manuale Latino-Ungaricum, ét Ungarico-Latino-Germanicum. A tulajdonában lévő kötetekből és a kölcsönkapott grammatikákból, szótárakból, kéziratokból egyaránt gondos jegyzeteket készített (Kalmár György: Prodromus; Sajnovics János: Demonstratio; Pereszlényi Pál grammatikája; Adelung: Wörterbuch stb.). Kéziratain megszaporodtak a nyelvtörténeti, szóeredeztető fejtegetések, a szólásokra, közmondásokra vonatkozó megjegyzések."[11]

Pozsonyban már élénken érdeklődött az idegen nyelvek iránt. Görögül, latinul, olaszul, franciául tanult. Szilasy visszaemlékezése mellett kéziratban maradt nyelvtani vázlatok, szótárak, fordítási gyakorlatok, filológiai megjegyzések, levélrészletek igazolják mindezt.[12] Eközben nem feledkezett meg a magyar nyelv szerkezetének vizsgálatáról sem. Alig 23 esztendős, amikor Görög Demeternek, anyanyelvünk buzgó ápolójának a következőket írta: „Már esztendeje múlt el, mióta a' Magyar Nyelvkönyv' dolgozásában foglalatoskodom, hogy va-lahára az egész Magyar Nyelvkönyvet a' magyar nyelvtanitók' 's tanulók' hasznára kiadhassam."[13] A tervezett grammatika kéziratban maradt. Az autográf kötet címlapján a következő olvasható: Magyar-Nyelv-Könyv írta Gyakorlásképpen Kresznerics Ferencz, még mint Kis-pap A' Pozsonyi Várban 1790.[14] A mű elsősorban tudománytörténeti érdekesség, amely hűen tükrözi egy önmagát szorgalmasan művelő vidéki teológus kivételes nyelvészeti tájékozottságát.

A nyelvkönyv két fejezetre tagolódik. Az első rész a Bé-vezetésből (1-19) és a Helyes olvasásból (19-33) áll. Már a bevezetőben feltűnik a szerző határozott, bíráló hangvétele. Kresznerics a korábbi és a kortárs nyelvészeti munkák többségéről távolságtartóan, kritikusan szól. Ez a megközelítés későbbi írásait is jellemzi. A teljesség igénye nélkül álljanak itt a kéziratában minősített, többnyire elmarasztalt nyelvtanszerzők: Molnár Albert, Komáromi Csipkés György, Geleji Katona István, Pereszlényi Pál, Kövesdi Mihály, Tsétsi János. A régi grammatikusokban leginkább azt kifogásolta, hogy többségük a magyar nyelv természetének feltárása helyett idegen minták követésére adta a fejét. Véleménye szerint mindeddig nem vették figyelembe, hogy a magyar nyelv nem a „Deáknak rab-Leánnya", hanem a „napkeleti Nyelveknek eggyik érdemes Nénnyek". ítéletét sommásan így foglalta össze: „Bizonyos előttem, hogy a' Nyelv előbb való, mint a' Nyelv-könyv, mert nem a' Nyelvet a' Nyelv-könyvbül, hanem a' Nyelv-könyvet készítik a' Nyelvbül. Ezért minden Nyelv-Tanítónak az első, és fő kötelessége légyen: a' szabásait nem a maga gondolta képzelődésébül koholni, hanem a' Nyelv-Természetébül következtetni, és a Nyelvhez az ő szabásait, nem az ő szabásaihoz alkalmaztatni a' Nyelvet."[15]

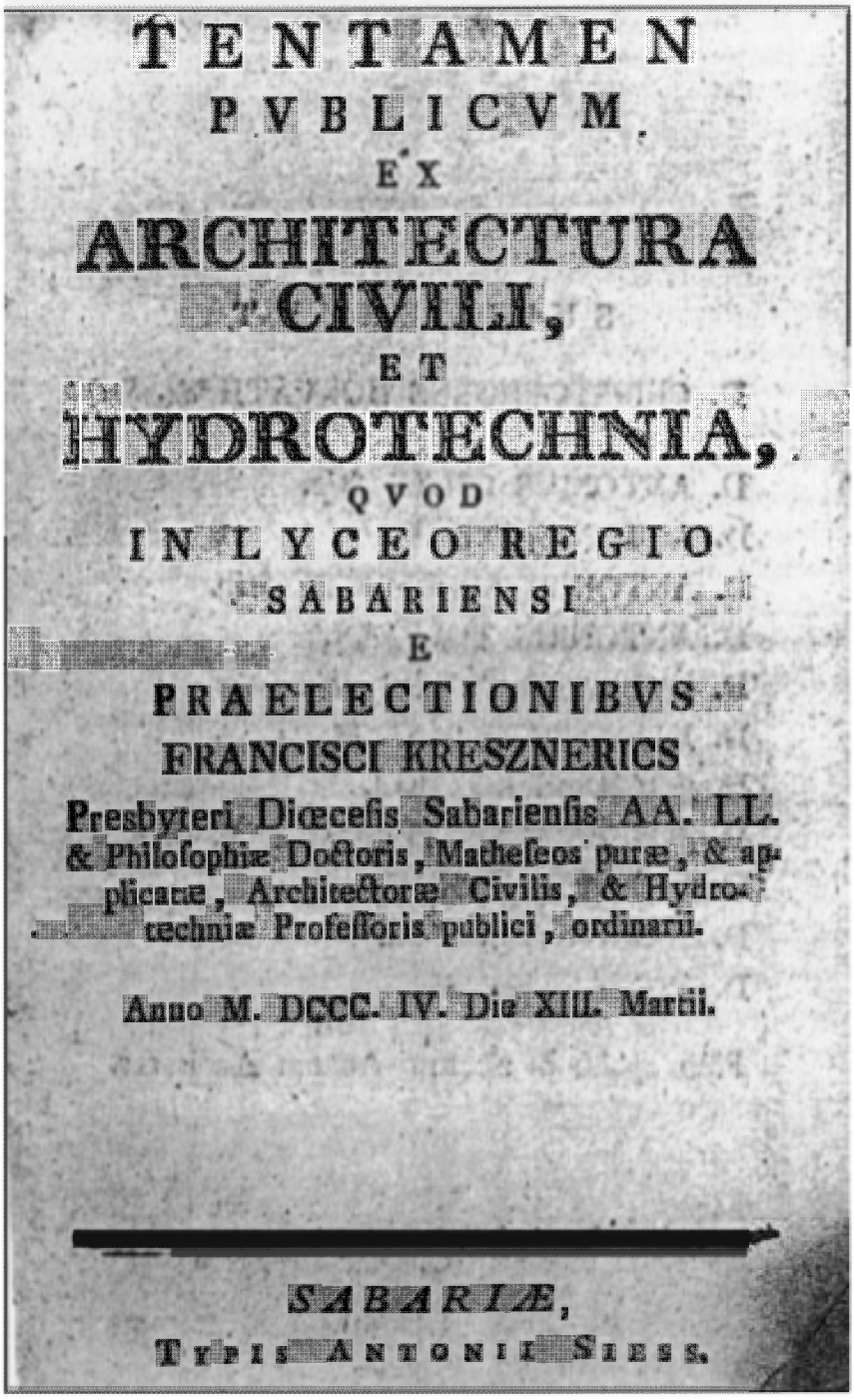

TENTAMEN
PVBLICVM,
EX
ARCHITECTURA
CIVILI,
ET
HYDROTECHNIA,
QVOD
IN LYCEO REGIO
SABARIENSI
E
PRAELECTIONIBVS
FRANCISCI KRESZNERICS
Presbyteri Diœceſis Sabarienſis AA. LL.
& Philoſophiæ Doctoris, Matheſeos puræ, & ap-
plicatæ, Architectoræ Civilis, & Hydro-
techniæ Profeſſoris publici, ordinarii.

Anno M. DCCC. IV. Die XIII. Martii.

SABARIÆ,
Typis Antonii Siess.

Grammatikájának első részében, a Helyes olvasásban a magyar hangtan főbb kérdéseit tárgyalta. Ezen belül a Bötűk ismertetése című fejezetben a hangok felosztását, később pedig a kiejtés jellemzőit írta le. Érdemes lenne tételesen összevetni az itt megfogalmazott kijelentéseit a Magyar Szótár Bé-vezetésében közölt elemzésével. Kitűnne belőlük, hogy a szerző felfogása nem sokat módosult a 40 esztendő alatt. A második részben, a Szó-ragasztásban (33-157) szófajok szerint tárgyalta a Gyökér-szók és a Ragok törvényszerűségeit. Mivel a tételes elemzésre itt nincs mód, a Kreszneries-féle rendszer szemléltetése végett két rövid részletet idézek a mű tartalomjegyzékéből: „Első Osztat. 1. Előjegyzések; 2. Gyökér-szó; 3. Ragok; 4. Ragasztás' szabásai; 5. Közönséges ki vétel; 6. Nevekről közönségesen; 7. Nem-jegy; 8. Számok; 9. Raglatok; 10. Főnévbéli ragok"; stb. Illetve: „Negyedik osztat. Az igékről. 1. Az Igék' meg ismertetése; 2. Hol kell keresni a' gyökér-igét; 3. A' magyar igék különös nemei; 4. Szám, személy, ige-szer, idő-folyások, értelem, ragok."[16] (Érdemes lenne itt is elvégezni a tételes összehasonlítást a fiatalkori és a szótárban közölt érett rendszer között. Mivel itt nagyobb az eltérés, kimutatható lenne, hogy például az ún. Debreceni Grammatika, továbbá Verseghy és Révai nyelvtanai mennyire és milyen irányban módosították a szótáríró alaktani nézeteit.)

Kreszneriest 1790. aug. 24-én szentelték pappá. Ezt követően Nádasdon, Salomváron, Apátiban, Iváncon, majd „Szala-Egerszegen" teljesített szolgálatot. 1793-ban Szily János püspök kérte fel arra, hogy költözzék Szombathelyre, és foglalja el az akkor induló királyi líceum katedráját. Kreszneries latin nyelvű levélben köszönte meg a bizalmat, és igenlő választ adott: „Csekély személyünk is nagy dolgokra fog törekedni, és annak a szellemnek részeként, amely által Felséges Excellenciád lelke táplálkozik, elő fogjuk segíteni, hogy a szent ösztönzések viszonoztassanak. Ami engem illet, én a mathesisben, éppen (t. i.) az algebrában, a geometriában, az elméletiben csakúgy, mint a gyakorlatiban és a hozzákapcsolt tanulmányokkal a polgári építészetben meg a vízművességben képeztem magam a filozófia [filozófiai líceum, T. P.] számomra való születése hírének hallatától fogva, hogy e nagyon is nehéz és fárasztó munkára törekvéseimnek kedvező előjellel alkalmasként vállalkozzam, a továbbiakban is a lelkesedés új ösztönzésével eltelve tegyek eleget, hogy ne csak legyek azzá, amivé lenni készülök, de méltó is legyek azzá lenni."[17]

1793 őszétől egyebek mellett matematikát, geometriát, polgári építéstudományt és dinamikát tanított. Kollégái (a ciszterci ta Sámpár Ignác, a jezsuita Hübler János és a meszleni plébános, Tóth István) szintén paptanárok voltak, akiket a város püspöke gondos mérlegelés után jelölt a katedrára. Egyedül az intézmény igazgatója, Zárka Károly megyei táblabíró volt világi professzor.

Kreszneries 1794-ben Pesten „Szép mívek 's Bölcselkedésből doctori koszorút" szerzett. Oktatói munkájáról részben jegyzeteiből, kinyomtatott vizsgakérdéseiből és egyéb fennmaradt kéziratairól alkozhatunk képet. Szilasy János révén tudjuk róla, hogy mivel az iskolai tankönyveket hiányosaknak találta, „ezeket saját irományival pótolgatá; úgy, hogy a' reá bízott mathematikai tudományokat tanítványai' hasznára helyes jegyzékekkel, könnyítő világításokkal, 's kielégítő pótolékokkal gyarapítani csak akkor szünék meg: midőn a' tanítószéktől végképen megválék."[18] Iskolatörténeti dokumentumoknak számító jegyzeteit elsősorban az MTA Kézirattára és a Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattára őrzi. Mivel ezekről - és a matematikát tanító Kresznericsről - a közelmúltban alapos tanulmányok jelentek meg, a témát csupán röviden érintem.[19] A Szilasy által cím nélkül említett „iromány"-ok egyike kétségtelenül a következő lehetett: Exempla Mathematica praeprimis Algebraica in usum Suorum Discipulorum collegit Franciscus Kresznerics.[20] A munka java 1811-ből való. A csaknem 400 oldalas latin nyelvű kézirat néhány magyarul írt szöveges feladványt is tartalmaz. A kötetben későbbi, „Sághon" bejegyzett példa is olvasható.

A második testes kötet a legfontosabb építészeti ismereteket foglalja össze: Elementa Architecturae Civilis in Usum Suarum Praelectionum congessit Franciscus Kreszneries AA LL ét Phhiae Doctor, Matheseos purae ét ad plicatae, Architecturae Civilis ét Hydrotechnicae Professor Publicus [...][21] A latin nyelvű kéziratban leckékre osztva írta le az építési anyagok főbb jellemzőit. Némelyiküket magyarul is megnevezte: vörös fenyő, tölgyfa, gesztenyefa, termés-kő, fekete tábla-kő, ólom stb. Az anyagismeretet követően az épületszerkezetek típusait (oszlopok, ablakok, boltozatok stb.) jellemezte. A leírásokat számításokkal, rajzokkal, szakirodalmi hivatkozásokkal egészítette ki. Építészettörténeti példái főképp az egyiptomi, a görög és a római korból valók, de említ magyarokat is.

Iskolatörténeti és helytörténeti szempontból is értékes további két hátrahagyott kötete. Az első az Acta Scholastica címet viseli. Kreszneries a szombathelyi iskolákkal, továbbá a saját pedagógiai működésével kapcsolatos leveleket, feljegyzéseket és apró-nyomtatványokat (Specificationes et classificationes Juv. Phil. Sabariensis) gyűjtötte össze benne. A kb. 700 oldalas anyag Szilasy János jóvoltából maradt az utókorra.[22] Az 1820-ból származó másik kézirat Gyöngyösi Pál szombathelyi iskolaigazgató ösztönzésére készült; Kreszneries az ő kérésére állított össze egy jegyzéket egykori alma materének történetéről. [23] A nyomtatott dokumentumok közé tartoznak a nyilvános vizsgák kérdései, amelyeket gyakorló professzorként tett fel (illetve adott ki) tanítványainak. Ezek-

nek a Tentameneknek egy része a Premontrei Rendi Szent Norbert Gimnázium gyűjteményében található meg. [24]

Katalógusából tudjuk, hogy tanári működése alatt tekintélyes mennyiségű szakkönyvet gyűjtött össze. A magyarországi kiadványok mellett bőven akadnak külföldön megjelent idegen nyelvű munkák is, így többek között Anton Ambschel, Guyot, Hadaly, Hell Miksa, J. Jacobs, Makó Pál, Maróthi György, Metzburg, Molnár János, Newton, Rausch, Révai és Schoenvisner építészeti, geometriai, mechanikai művei.

A szombathelyi bölcseleti líceum tanulóinak létszáma az indulást követően gyorsan növekedett. 1793/94-ben 73; 1795/96-ban 131; 1797/98-ban 211 növendéke volt az intézménynek.[25] A paptanárok az érvényben lévő Ratio Educationis alapján a győri főigazgató felügyelete alatt oktattak. A pedagógus Kresznericsre Szilasy János, az egykori tanítvány hálával emlékezett vissza. Tisztelte benne, hogy saját hasznáról lemondva, önzetlenül segítette a rászorulókat; gyengébb képességű hallgatóit ellenszolgáltatás nélkül korrepetálta; a kiemelkedő tanítványokat pedig a nyelvek tanulására, a numizmatikai ismeretek elsajátítására, a régi könyvek és kéziratok vizsgálatára serkentette. „A' mi előadását illeti: ez melye' gyöngesége miatt örökké csendes de mellette világos, szava már kezdetben tompa de mellette érthető volt. A' mit pedig előada, már tisztje' első éveiben nagy gonddal válogatá, idővel oktatása mind inkább tanúságos lőn. (...) Többen tanítványi közül úgy válának el tőle, mint szíves baráti; mint természetes örökösi, gondos kifejtői, közhasznú terjesztői a' tőle tanúlt ismereteknek; mint tudós mivelői 's folytatva előmozdítói az általa alaposan tanított tudományoknak. Hálás szívvel tartozom részemről nyilván kimondani, hogy érdemes tanítóim között talán ő volt első, ki részént útmutatás és buzdítás, részént tekintete által velem a' tudományokat megkedvelteté, 's egyebek közt arra tön figyelmessé, hogy az előmenetelre törekedő ifjú oskolai kötelességeinek pontos teljesítésén kivűl más tárgyakban is haszonnal foglalatoskodhatik."[26] Egykori oktatójáról, a később barátjává váló Kresznericsről ugyanilyen ragaszkodással nyilatkozott Horváth József Elek is. Ő több alkalommal is költői levélben köszöntötte mesterét. 1804. december 7-i keltezésű episztoláját így ajánlotta: „Nt. Kresznerits urnak, hajdani legkedvesb tanítójának áldozza a kesergő Horváth."[27] (Bár a verses levél azóta elkallódott, Márki Sándor jóvoltából ismerjük a tartalmát. Eszerint Kreszneric az idő tájt tervezte Szombathely történetének megírását.) Minden bizonnyal Szilasy és Horváth vallomásához hasonlót mondhatott volna többek között Bitnicz Lajos és Vass László is. Egyaránt Kresznerics növendékei voltak, és valamennyien több tudományterület művelőjeként, tanáraként érdemelték ki az akadémiai tagságot.

Kreszneries alighanem pedagógiai elvei miatt került először némi konfliktusba egyházi feletteseivel. Kiállt ugyanis Zarka Károly iskolaigazgató mellett, akit - részben a diákokkal szemben tanúsított engedékeny magatartása miatt - 1795-ben keményen felelősségre vontak, és meg-megújuló kísérletet tettek elmozdítására is. Kreszneries 1797 tavaszán védőiratot nyújtott be Zarka érdekében. Ebben hitet tett az igazgató pedagógiai elvei mellett. Véleménye szerint felettese a diákok érdekében volt türelmes: „Mi lehet annál szebb, mint hogy nem annyira megfélemlítéssel, mint inkább szeretettel tartjuk az ifjúságot a kötelességteljesítés terén, s ha néha el is tér attól, ugyanazon bánásmóddal visszavezetjük, és megjavítjuk?"[28] Nyilván Kresznericset is érzékenyen érintette, hogy a Helytartótanács Szily püspök kérésére mégis elmozdította állásából az igazgatót.

A reáliákat oktató professzor nem lett hűtlen a magyar nyelvhez; tanítványait a szólások, közmondások összegyűjtésére ösztönözte. Maga is tekintélyes mennyiségű frazémát jegyzett le. Pappá szentelése után kezdte vezetni az Emlékezet' Segítsége (a hivatkozásokban: Eml.) című kötetet, melynek első lapján ez olvasható: Válogatott Köz-mondások, mellyeket Egybe szedni kezdett 1791 esztendőtűl fogva Kreszneries Ferencz.[29] Adatai részben a megjelent szótárakból (Molnár Albert, Pápai Páriz Ferenc, Bod Péter), részben a szólásokat is tartalmazó nyelvtanokból (Gyarmathi Sámuel, Szentpáli István), jórészt pedig a már kiadott vagy kéziratos frazeológiagyűjteményekből (Beniczki Péter, Kis-Viczay Péter, Fábchich József stb.) származnak. Mind az Emlékezet' Segítségébe, mind az Analecta Philologica köteteibe tekintélyes mennyiségű szólást és közmondást jegyzett fel egyéb tudományos és szépirodalmi művekből. A történetírók közül több állandósult kapcsolatot idézett Bél Mátyástól. Egyebek között - kiegészítő magyarázatokkal együtt - tőle kerültek gyűjteményébe az alábbi frazémák: „Nem Tsáki szalmája; Kiliti Somorjához egy hét; Pilisben nem látni szarkát" (Eml. 15-18); stb. Az egyházi szerzők is kimeríthetetlen forrásként szolgáltak. A hitvitázó irodalomból külön kiemelendők Pázmány Péter népnyelvi fordulatai, amelyekből már az Analecta I. kötetébe is többet feljegyzett. A „magyar Cicero" mellett többek között Káldi György és Csúzy Zsigmond frazémái, szólásértelmezései említhetők. A jezsuita Szegedi Jánostól is fontos adatokat vett át. Nyilván sokféle állandósult szerkezetet gyűjtött össze az ország különböző vidékeiről érkező diákjaitól is. Ezeket a proverbiumokat azonban nem tudjuk hitelt érdemlően azonosítani, mivel Kreszneries kéziratiban nem maradt fenn ilyen forrásmegjelölés. Ugyanakkor a későbbi időkből származó népnyelvi kifejezések, fordulatok, gazdaregulák mellé több-kevesebb következetességgel feljegyezte az adatközlő nevét, gyakran pedig a foglal-

kozását, a helyszínt és az időpontot is: „Attúl számlálva, mikor már a' gabona fejbe indul, 8 hétre aratás lessz, mert a' gabona két hétig fejedzik, két hétig virágzik, két hétig tellik, két hétig meg-érik. - Így hallottam az Atyámtúl. 1802 2dik Májusban." (Eml. 394); „Konkolyos zsákot nem ugat meg az eb, hanem az üszögöst - Ezt hallottam egy Jáki kocsistúl, a' ki engem az Urfiakkal együtt Szent Gothárdra vitt 28dik Juniusban 1807." (Eml. 87); „Kis gelesztával nagy halat fog az ember. Hallottam Aug. 1én 1813 Kis Somlyai hegyen Babai Czéhmesteremtűl Bognár Jóseftűl." (Eml. 177); „Sarkon kurva, láb hegyen szajha. hallottam Május 15dikén Sághon 1813ban" (Eml. 177). A lejegyzett szólások, közmondások, egyszeri esetek mellé olykor a magyarázatukat is odaírta: „Meg bökte a' Szent Tamást. Ez annyit tesz. előbb még a' Tamást, a' Summát tanúlták. Ki már igen hiresen ki tanulta, avval dicsekedett, hogy ő mindenütt tudja a' Tamást, és kész akár melly kérdését védélmezni. erre való nézve fogott egy tőt, a' Tamás Aquinás könyvébe bele szúrta. Fel nyitotta ott, és a' mi azon a' helyen volt, sur- le - champ védelmezte, azért a' kirűl mondották: a' Tamást is meg bökte, igen híres Theologus volt abban az időben." (Eml. 63); „Undi kuszi kalodába, sok pénz potorába." (Analecta VI, 62) Ez az először Szegedi Jánostól idézett adat a Válogatott köz-mondásokban két változatban is szerepel: „Undi kuszi kalodában szar ti kutyi pénz. Und Soprony Vármegyében van. Horvátok lakják jobbára, történt egykor, hogy a' kutya a' siros hólyagot el kapta, és azt a' benne lévő kevés pénzzel el nyelte, az undi ember meg boszonkodván kalodába tette a' kutyát, zaklatta, ütötte, verte, hogy a' pénzt b. sz. ki rezelni. és innét eredett ez az undi kuszi kalodába s a' t, mellyel az undiakat csufollyák, de jaj annak, a' kit meg foghatnak" (Eml. 25-26). A második változat igy hangzik: „Van kínban, mint az undi eb a' kalodában." Ezután következik az adat értelmezése (Eml. 158-159). O. Nagy Gábor így írt erről: „Ilyenféle jelentésmagyarázatokkal először Kresznerics gyűjteményében találkozunk. Kéziratban maradt összeállításának az anyagát a szerző legnagyobb részben fölvette a Magyar szótárába. Minthogy azonban a szótár csaknem kivétel nélkül értelmezetlenül hagyja az egyes címszavakhoz kapcsolódó szólás- vagy közmondásszerű kifejezéseket, Kresznerics kéziratban maradt gyűjteménye is fontos frazeológiatörténeti forrásmunka."[30] A fenti sorok némi pontosítást igényelnek. Kresznerics ugyanis az értelmezések egy részét bizonyíthatóan egy korábbi nyomtatott forrásra, Kovács Pál közmondásgyűjteményére támaszkodva adta meg: pl. „Meg-böcsüli mint a' Somogyi Gyermek a' nadrágját." (Eml. 147); „Adjuk meg a' módját, mint a' Páliak a' Tsikó herélésnek." (Eml. 160-161); „Izetlen, mint a' Tsepregi ital." (Eml. 161); stb. Én a kéziratos anyagot másért tartom fontosnak. Az említett gyűjteményekből

ugyanis gyakran nem betűhíven kerültek át a szótárba az állandósult kapcsolatok. Kresznerics olykor köznyelvivé szelídítette az adatokat. Pl.: „Meg iszom - ne talántán holtom utánn a' lelkem a' pohár-szék körül zalámbullyon" (Eml. 66); illetve: „Meg iszom - ne talántán holtom után a' lelkem a' pohár-szék körül zalánboljon" (Kreszn. II. 340). Némelyik proverbiuma ki is maradt a nyomtatott változatból.

Líceumi oktatóként 1804-ben kezdte vezetni a Hébe-kori Philologyiai Gondolatok[31] (a hivatkozásokban: Hébe) címet viselő füzetét. Ebbe a 128 oldalas gyűjteménybe főleg szólásokat, illetve a frazémákkal kapcsolatos ötleteket, megjegyzéseket írt le. Mellettük előfordulnak egyéb grammatikai, nyelvhelyességi, helyesírási és szóeredeztető fejtegetések is. Olykor új szókat jegyez ki a frissen olvasott könyvekből, folyóiratokból; véleményt formál a Tudományos Gyűjtemény egyik-másik nyelvészeti írásáról. Újra megfogalmazza a nyelvtanírókkal kapcsolatos fenntartásait. Kár, hogy egyoldalúan általánosítva, nevek említése nélkül teszi: „Valaha szokásban volt a' tortura, a' kínzás, végre, hálá Isten, meg szűnt, sőt 1790 helytelennek törvényeztetetett (declaráltatott) de a' nyelvészek el nem állottak tőle, az üdőtül fogva kínozzák a' Magyar nyelvet, és erőnek erejevel a nagy nyugoti nyelvek rámájára csigázzák" (Hébe 7).

A filológiai jegyzetek között szerepel néhány görög és latin bölcsességnek Kresznerics által fordított változata, továbbá néhány - bizonytalan eredetű -aforizma, gnóma, epigramma is. Némelyiknek feltehetően, másoknak kétségtelenül ő volt a szerzője: „Napórára, mutatóra: A' forgó árnyék Titek. Engem a' nap igazgat. 21 10bris 809"; „Napóleonra" c. epigrammája így hangzik: „Természet meg-győzte magát, mikor adta világra, / 's meg fogadá, hogy utóbb nemzeni párt nem akar. estve 10ber 21dikén 809" (Hébe 50).

Kéziratában példákkal bizonyította, hogy az állandósult szerkezetek alkalmasak lehetnek a nyelvhelyességi viták eldöntésére: „Eszek iszok ellen ez is jó argumentum! mert nem mondjuk eszek iszok ember, hanem eszem iszom ember" stb. (Hébe 61). Ugyanitt a frazémák egyéb jellemző vonásait is számba vette: „Köz-Mondásoknak egy tulajdonsága a' rövidség p. o. „Mikor szekeret hajóznak, jele, hogy meszsze útra készülnek, ez hoszszú volna Köz mondásnak röviden csak így ejtik: Hájas szekér, hoszszú út. 2dik a' fáin czélozás. p. o. a' vén fajtalanról „némelly magas hegyek akkor égnek belől, mikor hó lepte a' tetejeket. a' háladatlanról. A' homok is el iszsza az eső vizet, de semmit sem terem". Ezt követően a Hasznai a' magyar Köz mondásoknak c. jegyzet 19 pontjában sorolta fel további jellemzőiket (Hébe 62-63; 70-71). Esetenként példákat is említett: „Köz mondások, mint a kelendő pénzek, mindenütt forognak, és evvel a' köz helybe hagyásnak béllyegét magokkal hordozzák. A' mit te-

hát ezekkel meg bizonyítani lehet, az többé kételybe nem hozható" (Hébe 70). Ezek a filológiai megjegyzései, illetve néhány másutt található ötlete, vázlata nyilvánvalóvá teszi azt, hogy Kresznericset foglalkoztatta a közmondások gyakorlati alkalmazhatósága, továbbá néhány elméleti kérdése. De semmiképpen nem bizonyítja hitelt érdemlően azt, hogy később rendszerezett közmondásait önállóan is ki akarta adni.

Líceumi professzorsága idején Kreszneric mindössze néhány alkalommal hagyta el hosszabb időre Szombathelyt. Szilasytól tudjuk, hogy 1796 őszén több mint egy hónapos országjáró útra indult tanítványával, Szent-Györgyi Horváth Józseffel és további néhány társával. Szeptember 12-e és október 22-e között Sárvárt, Sümeget a Balaton-felvidéket, Simontornyát, Pécset, majd Egert, Hatvant, Gödöllőt és Vácot keresték fel. Évekkel később szeretett volna eljutni Franciaországba, de álma meghiúsult, mivel nem adtak számára útlevelet. 1802 őszén (szeptember 7-től október 9-ig) újabb országjáráson vett részt. Úti jegyzeteiből kiderül, hogy többek között Veszprémet, Mohácsot, Pécsváradot és Eszéket látogatta meg. Szokásához híven a látottakat, hallottakat most is papírra vetette. Népnyelvi fordulatokat, szólásokat, közmondásokat, a névtan körébe tartozó népetimológiákat, továbbá művelődéstörténeti, építészeti adatokat őriznek úti jegyzetei.

1804-ben megtisztelő felkérést kapott: Bécsbe hívták, hogy vállalja el Medgyesi Somogyi János „Status-Tanácsos Úr" fiának a nevelését. Szilasy véleménye szerint Kreszneric azért mondott igent, mert egészségének javulását remélte a könnyebbnek ígérkező feladattól. Az ideiglenes távozást minden bizonnyal egy újabb iskolai összeütközés is siettette. Az 1803/4-es tanév első felében - az addigi gyakorlatot követve - társaival együtt Kreszneric is elküldte az általa oktatott tárgyak téziseit az intézmény győri főigazgatójának. Rausch Ferenc (aki mindössze két esztendeig töltötte be ezt a posztot) cenzúrázva, kifogásait hangoztatva juttatta vissza a pedagógiai dokumentumokat. Elsősorban azt nehezményezte, hogy a matézis tanára eltért a hivatalban lévő tankönyvektől, többek között az ő művétől is. Kreszneric most sem adta be a derekát: éles hangú levélben védte meg álláspontját, és kitartott elvei mellett.[32]

A Bécsben töltött hónapoknak több eredménye is volt. Kreszneric tekintélyes tudósokkal és befolyásos személyiségekkel ismerkedett meg a császárvárosban; látóköre tovább bővült. Könyvtárát számos értékes ritkasággal, ősnyomtatvánnyal gyarapította. Bécsi útjával függ össze újabb országjárása is. 1805 őszén tanítványát, Somogyi Józsefet kísérte el. Naplójában részletesen beszámolt az útvonalról (Bécs, Győr, Veszprém, Öskű, Vác, Selmec, Galgóc, Pozsony stb.), a látottakról és a fontosabb találkozásokról.[33]

Külön fejezetet érdemelne Kresznerics levelezése, hiszen a korszak nagy levélírói közé tartozott, bár erre egyelőre csak közvetett bizonyítékunk van. Bécsi tartózkodása idején sem szakadt el magyarországi barátaitól. Többek között Fábchich Józseffel, Kultsár Istvánnal, Téti Takács Józseffel, Márton Józseffel, Sághy Ferenccel és Szerdahelyi Györggyel tartotta a kapcsolatot. Életrajzírója szerint „Levelezései végre e' két esztendőben olly számosak voltak, hogy több száz leveleket venne 's írna."[34] A Szilasy említette szám első olvasásra túlzásnak tűnhet, a nagyságrendet azonban mindenképpen el kell fogadnunk. Kresznerics - számos kortársához hasonlóan - gondosan megőrizte, beköttette a neki írt leveleket. Saját válaszai közül némelyiknek a másolata vagy a piszkozata maradt fenn. Leveleskönyvének második kötete az 1793 és 1804 közötti tizenegy esztendőből 204 levelet tartalmazott. A harmádik kötetbe pedig az 1804. november 13-tól 1807. január 12-ig tartó rövid időszakból 259 dokumentum került.[35]

Ez idő tájt - nyilván magántanítványai és egyéb bécsi kapcsolatai miatt is - komoly tekintélye volt. Korábban is elismert tudósnak számított. Festetich György 1799 augusztusában őt kérte meg, hogy ajánljon megfelelő felkészültségű nevelőt a fia mellé. Valószínű, hogy Kultsár István ennek eredményeként került Keszthelyre. Néhány év múlva (1802. június 6-án) Kultsár Kresznericsnek is megküldte terjesztés végett az általa átdolgozott és kiadott Gebhardi-kötetet. Amikor pedig a Hazai Tudósításokat megindítja, egykori kollégáját is beavatja a lapalapítás kulisszatitkaiba, nehézségeibe. 1806. június 10-én tőle kér tanácsot arra nézve, miként lehetne elérni, hogy engedélyezzék számára a külföldi hírek közlését is: „Én arra kérem tisztelendő urat barátságosan, hogy ha nyomát látja valamely kedvező végzésnek, nekem tudtomra adni (sub rosa) méltóztassék. Ha más tudnivaló dolgokat írni méltóztatik, azzal buzgó hazafiságát fogja bizonyítani, mellyel ezen gyenge ügyekezetemet gyámolítani ügyekezik."[36] Sághy Ferenc révén (akitől 123 levelet őrzött a gyűjteményében) a vidéki literátor a korszak minden fontosabb politikai, művelődési eseményéről értesült. A levelek nem csupán a Révai-Verseghy-féle vita, illetve az egyetemi bonyodalmak, a könyvkiadás és könyvterjesztés leírása miatt tarthatnak számot érdeklődésünkre. Az egyetemi nyomda vezetőjének üzenetei a Kresznerics-életrajzhoz is fontos adalékokkal szolgáltak. Tőle tudjuk azt, hogy a paptanár által fordított Emberismérő c. kötetet Virág Benedek és Kultsár István után a cenzor is megvizsgálta; és az egyetem nyomdájában már nyomtatják is a könyvet.[37]

Több jel mutat arra, hogy a szombathelyi professzor kapcsolatban volt Verseghy Ferenccel. Könyvkatalógusában például a kor elhíresült nyelvészének

szinte valamennyi kötete megtalálható. Közülük a Magyar Aglaja „A' Szerző ajándéka", Az Emberi Nemzetnek Történetei pedig az „e dono Authoris" megjegyzéssel szerepel. Az Ungarische Sprachlehre Sághy Ferencnek, A' tiszta Magyarság pedig Sándor Istvánnak a jóvoltából került hozzá.[38] Halmy Gyula egyenesen azt állította, hogy Verseghy és Kresznerics barátok voltak. Ezt arra alapozta, hogy a paptanár két versét Verseghy megzenésítette.[39] Az említett kották valóban fennmaradtak, de a barátság feltételezése alighanem túlzás. Inkább arról lehet szó, hogy Kresznerics Nagy József kanonok és Sághy útján sok mindent megtudott a századelő nagy literátoráról. (Kéziratai között szerepel egy Verseghy által Nagy Józsefnek küldött levél másolata.) 1806 nyarán Sághy arra kérte Kresznericset, járjon közbe, hogy Verseghy a budai cenzori hivatalt elnyerhesse: „Kövesd el, amit elkövethetsz, mert érdemesebbre nem lehet a censorságot bízni. Ő tudja többi között az angliai, francia és olasz nyelveket és igen jól, hogy bennök ír."[40] Nem tudjuk, hogy Kresznerics kikhez fordult támogatásért, csupán az biztos: a cenzori kinevezést más kapta. A császárvárosban tartózkodó nevelő több forrásból is értesült arról az elmérgesedő nyelvészeti vitáról, amely Révai és Verseghy között folyt. Egyik bécsi jegyzetében Nagy József tudósítása nyomán így ír minderről: „Verseghy úr szívének nagy becsületet tesz az a' nyilatkoztatás, mellyel a' Kultsár Ujságában tett, de annál kormosabb a' Révay felelete, mellyel azt nyeri, hogy még jobban meg vetik." [41]

Kresznerics tekinlélyét nemcsak a hozzá írt, neki közvetített kérések jelzik, hanem azok a levelek is, amelyekben rendre előfordul a neve. Csehy József jóvóltából Kazinczyhoz, Ferenczy János révén pedig Horvál Istvánhoz is eljut a híre.[42] A szépliteratúra és a matézis iránt érdeklődő katonatiszt a paptanár egyik közeli ismerőse volt. Egy neki szóló üzenetből tudjuk, hogy Kresznerics is kapcsolatba került Széphalommal: „Napokban vettem Kazinczy Urtúl egy szép levelet, és csak azt sajnálom hogy még nem felelhettem reá, annyi a' sok dolgom."[43] A filológiai kutatások megkerülhetetlen feladata lesz, hogy a Márki Sándor által közölt levéltöredékek, megjegyzések nyomán kiegészítse azt, amit az egykori matematikaprofesszor kapcsolatairól tudunk. Fontos kiindulópont lehet ehhez az a jegyzék, amelyet Márki állított össze a levélírókról. Ebből tudjuk, hogy 1806-ig Rákos Sándortól 35, Nagy Józseftől 38, Festetich Györgytől 4, Juranits Antaltól 10, Hübler Jánostól 15 levelet őrzött gyűjteményében.[44]

Hiányos lenne a pályakép, ha nem szólnék a klasszika-filológus Kresznericsről. Az ún. holt nyelvekben is jártas professzor 1806-ban kiadott egy fordításkötetet, amelynek címlapján a következő állt: A' Császárok. Irta görög nyelven a' másadik Juliánus Császár, Megmagyarázta Kresznerics Ferencz

Szombathelyi Megyebéli Pap, a' Bölcselkedésnek Doctora, és a' Szombathelyi Felső Oskolákban a' Tudákosságnak királyi Oktatója. A könyv előszavából megtudhatjuk, hogy a munkájával még 1788-ban, pozsonyi kispapként végezte el, hogy a görög nyelvet gyakorolja. Az átdolgozás 1801-ben („az iskolai szünnepekben") készült. Időközben az eredeti vékonyka kötet tekintélyesre duzzadt. A fordító ugyanis nem elégedett meg a gondolatok átültetésével; történelmi, filológiai jegyzetekkel, értelmezésekkel látta el a művet. Julianus császár görög nyelvű kötetének párizsi (1583) és lipcsei (1696) kiadását használta fel. De ez csak kiindulópont volt, magyarázataiban rendszeresen hivatkozott Plinius, Horatius, Ovidius, Tacitus, J. Flavius, Plutarchos, Strabon és Julius Caesar szépirodalmi, illetve történeti műveire. A magyar szerzők közül Benkő József, Molnár János, Bíró Márton és Katona István könyveit említette. Az antik történelmi utalások mellől nem hiányoznak a helytörténeti megjegyzések sem. Kresznerics, aki a numizmatikában és a régészetben is jártas volt, és figyelemmel kísérte a szombathelyi építkezések során előkerülő római emlékeket, számos értékes adattal szolgált e téren is. Feljegyezte például egy 1798-ban talált római kő feliratát (A' Császárek, 121-122), és megnevezte az előkerült tárgyak lelőhelyét. Szóvá tette, hogy a magyarok eddig nem becsülték rangjukon az antik emlékeket. Művében számos új keletű - szabályosan létrehozott - kifejezéssel élt; ezek némelyike talán a saját alkotása volt. Kresznerics alaposságát és a könyvkiadás körüli fáradozásait szemléletesen igazolja egy 1804 augusztusából keltezett levele. Ebben pontos utasításokat ad a kötet formátumára, a jegyzetek szedésére, a közlésre szánt metszetekre stb. vonatkozóan: „A' császárok Puhai posztót nem viselnek, sem rása szoknyát a' Császárnék, mind a' Kettőjökre illetlen a' czondra. Ha világ elejbe lépnek; legyen csinos az öltözetök - az első botlást nem akarnék tenni - tárgyom az - hogy a' Régi történeteket meg-izlelhessem a' Nemzetemmel, a magyar közönséggel, vallyon nem egy átallyában szükséges e ide a csinos öltözet, a' ki adás' ékessége, a munka külső kelleme?"[45]

A fordításkötetről tudomásom szerint nem jelent meg komolyabb sajtókritika. Kultsár István lapjában is csak egy rövid tájékoztatót közöltek róla. „Ezen munkának ritkasága, elmessége, és a' fordítótól hozzá adott szép és bő jegyzéseknek fontossága elegendő az ő ajánlására"- írta róla a névtelen könyvismertető, és külön kiemelte az Elöljáró Beszédnek velős értelmét.[46] Fennmaradt viszont két olyan levél, amely szorosan összefügg a kötettel. Az elsőben Kresznerics Görög Demeternek ajánlja a könyvet, egyúttal részletesen szól a nyomdász által elkövetett hibákról: „Vagyon szerencsém bé-mutatni e' munkámat, zsengéjét a' Hazának szánt fáradozásimnak. Irtam hazafiúi egyenes szívvel,

azon-jó szívvel adom. Ki-mondjam e tartozó kötelességemet? Ki-mondom, mert most is gyönyörűséggel emlékezem viszsza azon üdőkre, midőn a' Posonyi Nevelő-házban majd leküldött képekkel, majd bájoló buzdításokkal, mint Nemzetünknek kedveltt Hírmondója bennünk a' Hazafiúi tüzet gerjesztette, nevelte, táplálta. (...) Hogy hibátlan legyen a' munkám, minden szorgalmatossággal rajta voltam, de távuladabb esvén a' nyomtató helyétűl lehetetlen volt végre vinnem. Vigyázatlansága a' Bötű-szedőnek (vagy talán tudatlansága) ejtett néhol hibákat a' Magyarban is, a' görögben is."[47]

A második levél írója Kresznerics barátja, Döme Károly, aki keményen korholta A' Császárokat. Egyebek között ezeket jegyezte meg róla: „Én úgy ítélek (nem veszed, reménylem, rosz néven a barátság bátor szavát), hogy az egy szerencsétlenűl tudós munka, akár a választást, akár az elrendelést, akár a nyelvet nézzem benne, melylyel magyarázod. Annyi sok görög szép között ugyan miképp tudtál bele szeretni éppen ebbe a sovány mesézésbe?"[48] Ezt követően kíméletlen bírálat éri az anyag elrendezését, a fordító által írt történelmi jegyzeteket, végül pedig a kötet stílusát. A dorgáló szavak minden bizonnyal érzékenyen érintették Kresznericset. Sajnálhatjuk, hogy nem maradt ránk a válasza, mint ahogy tudomásom szerint későbbi levelezésüknek is nyoma veszett. Talán részben ennek a baráti bírálatnak tulajdonítható, hogy írásaival viszonylag ritkán szerepelt a nyilvánosság előtt.

Az Analecta Philologica VI. és VII. kötetének tanúsága szerint Kresznerics 1804 és 1808 között számos újabb grammatikával, nyelvtanfélével ismerkedett meg (F. M. Meninski: Institutiones Lingua Turcica. Vindobona, 1756.; A' Magyar Nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései G. Teleki Lászlónak. Pesten. 1806. stb.) Külön kiemelendő, hogy részletes másolatot készített Fábchich Józsefnek - azóta is kiadatlan - kéziratáról: Kengyel futó, avagy Magyar Kálepinus példája (Analecta VI, 331-352). 1806 februárjában Bécsben jegyzetelte ki Makó Pálnak egy korábban megjelent szótári tervezetét (Analecta VI, 353-355). A Magyar Hírmondó Toldalékában 1793-ban kiadott fejtegetés részletes lemásolása alighanem azt bizonyítja, hogy a szombathelyi paptanár ekkoriban már komolyan foglalkozott egy korszerű szótár megírásának gondolatával. A fent említett négy esztendőnek számottevő a szépirodalmi és egyéb szakirodalmi „termése" is. Kresznerics ekkor olvasta el Apáczai Csere János Magyar encyclopaediáját, és húszoldalas szójegyzéket állított össze belőle. Hasonló alapossággal dolgozta fel Pázmány Péter Kalauzát és Zrínyi Miklósnak 1651-ben kiadott verseskönyvét (Syrena), továbbá Katona Istvánnak a História Critica c. sorozatát. A kortárs szépirodalomból Dugonics Jólánkáját, Csokonaitól az Anakreoni dalokat, Kelemen Borbála fordításkötetét (Pichler Karolina'

hasonlatosságai) és Verseghy Ferenc művét (Gróf Kaczaifalvi László, avagy a' természetes ember) „böngészte ki". Szótárában később mindegyikre hivatkozik majd.

Említettem már, hogy Kultsár István cikkeket kért Kresznericstől a Hazai Tudósítások számára. A Bécsből hazatérő barát vonakodva ugyan, de teljesítette a kérést. Az újság 1807. évfolyamában Magyar országnak még régiebb abroszai címen közölt hozzászólásában kiegészítette, pontosította Kazinczy Ferenc egyik térképészeti adatát.[49] Tudósította az olvasókat a velemi vastag gesztenyefáról és - saját versét is közreadva - a mádi hársfáról.[50] Horatius-fordításával köszöntötte példaképét és atyai barátját, Nagy József nagyprépostot.[51] 1810-ben ő tudósította a lapot a főpap haláláról; ekkor írt szép megemlékezését évekkel később az Erdélyi Múzeum közölte.[52]

A Horátius' Magyarázóji[53] címet viseli az a nagyalakú kötet, amelybe Kresznerics a saját magyarításai (Hermes, Augustushoz, Maecenashoz; továbbá Horatius I. Könyvének XXII., XXV., XXX., XXXII. és XXXVIII. éneke stb.) mellé a XVIII. század végének és a XIX. század elejének több átültetési kísérletét is lemásolta. A kéziratos antológiában ott találjuk a kor legismertebb literátorainak („Baróti Szabó Dávid, Virág Benedek, Kázinczy Ferencz, Fábsich József, Rájnis József, Édes Gergely, Horváth Elek József, Dr. Földi János, Döme Károl, Horváth István, Péteri Takáes József") a műfordításait. Egy-egy Horatius-költemény gyakran több magyar változatban szerepel. Némelyiket a korszak folyóirataiból, újságaiból másolta le, de akadnak köztük olyan átköltések is, amelyek nyomtatásban addig (és talán máig!) nem jelentek meg.

Hagyatékában fennmaradt egy XIX. század elejéről származó dalgyűjteménye, amelybe egyházi és világi énekeket egyaránt lejegyzett.[54] Tudomásom szerint egyedül Szabó T. Attila tett róla említést.[55] Mivel ő nem elemezte az összegyűjtött anyagot, és nem is közölt belőle mutatványt, érdemes lenne *hozzáértő* kutatóknak feltárni, esetleg válogatást kiadni ebből az ízléstörténeti, művelődéstörténeti szempontból is értékes és gazdag kéziratból. A gyűjteményben ismert és ismeretlen szerzőjű egyházi énekek (Szűz Aloysiusrúl ének; Szent Márton Püspökről, és Hitvallórúl); katonadalok (Farkas László: Szala Vármegyei Bánderisták éneke 1790.; Az 1788dikban kezdődött Török háború alkalmatosságával készített áhitatos énekjek az ellenség földén táborozó Kátholikus Székelyeknek; A' Magyar Insurgensekhez 1797. stb.); népdalok, illetve egyéb világi énekek és történelmi témájú versek szerepelnek (A' Mohátsi veszedelemről; Kortsma dall; Az Al-földi csikós; Montovai legény; A' parasztnak jól van dolga; Korcsmárosné).

Kreszneries nemcsak a könyveket, kéziratokat, dalokat szedte össze, és másolta le szorgalmasan, hanem a numizmatikával is szenvedélyesen foglalkozott. Szilasy szerint a régi pénzek gyűjtését még „oskolás" korában kezdte el. Ugyanő említi nevelőjének korai éremtani kéziratát (Numi commatis Romani, Quos Museum Francisci Kreszneries professoris Matheseos (...) Anni 1803.).[56] A paptanár pénztörténeti ismereteit többek között könyvtárának e tárgyban is gazdag anyaga hitelesíti. Egy későbbi, több mint ezeroldalas kézirata is kivételes szakértelmét és rendkívüli alaposságát bizonyítja.[57] E két vaskos kötetet már Ságon írta, és bennük a római pénzeket csoportosította. A munka első részében gyakoriak a külföldi numizmatikai munkákra történő hivatkozások; ritkább esetben előfordul a pénz lelőhelyének adata is. A második kötetben több mutatót találunk. A szerző külön Appendixet szánt a pénzeknek városok szerinti csoportosítására. Ezt a Museumok felsorolása, majd az irodalomjegyzék követi, és a csaknem ötvenoldalas index zárja. Kreszneries pénzgyűjteményéről a hagyatéki leltár atapján pontos kimutatás áll rendelkezésünkre. Eszerint érméi három nagy csoportba sorolhatóak: „I. Magyarországi és erdélyi pénzek, 30 királyéi 's 6 fejedelemtől. Szám szerint 10 arany, 324 ezüst, 133 réz darab. II. Régi római pénzek: 8 arany, 451 ezüst, 4757 réz, összesen 5216 darab. III. Különbféle nemzetekéi: 134 ezüst, 384 réz, összesen 585 darab. 1000 körül lévő még osztályozva nincs, így az összeség 7268." [58]

Bécsből való hazaköltözésének idején került kapcsolatba Széchényi Ferenccel és fiaival, Istvánnal és Pállal. A Nemzeti Bibliotéka alapítója ugyanis az időközben proseniorrá kinevezett Kreszniericset is felkérte fiainak vizsgáztatására. A Széchenyi fiúk magántanulóként végeztek a bölcseleti líceumban. Az 1808. november 8-án kiállított „cum calculo Eminentiae" minősítésű bizonyítványon Franciscus Horváth, Joannes Németh és Carolus Laky mellett Franciscus Kreszneries aláírása olvasható. Ebből az időszakból két olyan Kreszneries-levelet, illetve fogalmazványt ismerünk, amelyet Széchényi Ferencnek írt. Az elsőben egy 1807 nyarán *hozzá* küldött levélre válaszolt. Ebben a nevelés fontosságáról fejtette ki a véleményét; egyúttal dicsérte az arisztokrata példamutató előrelátását és bölcsességét: „Bár valahára minden Magyar Atya által látná , hogy nagyobb kincset Gyermekeinek nem hagyhat, mint a' jó Nevelést. Éltessen sokáig az Ég, és adjon erőt, hogy ezen kétséges ki-menetelű időkben, mellyekben a' jó vezérlésre leginkább szüksége vagyon Hazánknak, a' közboldogságot hatalmas pártfogásoddal támogathasd, 's azon lélekkel, mellyet Országunk első, és leg-érdemesebb Tisztviselője Száluszti tűzzel mondott beszédjével gerjesztett. Fogd pártul a' Magyar Nyelvet is, el hitetvén mind bizonyos igazságot, hogy még a' nyelv él, él a' Nemzet is."[59]

Ugyanebben az évben Széchényi Ferenc elküldte Szombathelyre a nemzet számára felajánlott könyvtárának katalógusát. Kresznerics ódai szárnyalású sorokban köszönte meg az ajándékot. A patetikus hangvételű levélben a magyarság jótevőjét úgy jellemezte, mint aki ezzel a tettével megtöri a pusztító idő hatalmát: „Vettem, Kegyelmességednek jóvoltából, a' Nemzeti Könyv-tárnak, öt darabokra telő, kettős mutatóját, drága Levélével eggyütt. Veszem háladó szivvel, és különös köszönettel. Melly eredeti gondolat ez! minő különösség a' maga nemében! Hazánk' tudományos kincseit, több Magyar Századoknak elmebéli iparkodásait egybegyűjteni, Hazánknak ajándékozni, a tudós világgal közleni a' Mutatóban, és meg-menteni minden történhető veszélytűl! (...) Halhatatlan Férjfiú! meggyőzted ezen szerencsés gondolattal győzhetetlen Mátyás Királyunkat, mert valóban sokkal szenvedhetőbb volna az ő híres Könyv-tárának el-veszte, ha mutatóját birnánk, és tudnók, mi volt ott, mi veszett-el. Győzedelmeskedtél TE a1 veszendőségen is. (...) Látom már emelkedni azt a' pompás épületet Pest' közepén, mellyben a' Nemzeti Gyűjteménynek minden nemei, diszes helyekre ki-rakva, tündökleni fognak, a' zsibbongó tudós sokaságot körűlöttök, a' nemes vetélkedést, buzgóságot a' magyarázatban, az oda tólyongó Külföldnek bámulását, a' nemzeti Egünknek derűlttebb fénnyét, mint annyi bőven fakadó gyümölcseit, oh nagy lelkű Hazafi!, a' te Intézetednek."[60]

Az Analecta jóvoltából ludjuk, hogy Kresznerics még ebben az évben személyesen is felkereste a Széchényi-könyvtárat: „NB 1807dik esztendőben 7ber és 8ber havait mint oskolai ün-nepeket (ünnepeket) Pesten töltöttem el, bejártam az Ország' gyűlésébe, és a Nemzeti Könyvházba, ez volt leg nagyobb foglatosságom [így! T. P.]. szállásom volt Németh János Királyi ügyek' Igazgatójának házánál." (Analecta VII, 96.). Többek között itt olvasott el egy 1518-ból származó Missalét, illetve egy Velencében nyomtatott kalendáriumot és breviáriumot (Officina Literaria Petri Lichtenstein 1540.). A rá jellemző alapos címleírás után ezt jegyezte fel: „Ebben a' breviáriumban az különös, hogy az elő függesztett calendáriomban a' hónapoknak nevei magyarúl vannak feltéve, és ezen orthográphiával „Bodog ázzon hawa. Beyth elew ho, Beyth massad ho, Zenth Gyewrgh hawa, Pynkesd hawa (...) Zenth andras hawa, Karachon hawa." a' többi mind a' kalendáriomban, mind a' Breviáriomban deákúl van" (Analecta VII, 94-95.). A hónapneveket negyed századdal később szótárának első kötetében már az akkori helyesírási gyakorlat szerint közölte a forrás pontos megnevezésével (Kreszn. I, 247).

Két évtizedes gyűjtés után Kresznerics 1808-ban kezdte rendezni gyökérrendű szótárának anyagát. Kéziratának elejére az alábbiakat jegyezte fel: „Az

örök ÉLŐNEK nevében el-kezdettem Ezen munkát 9dik 9berben 1808."[61] A tekintélyes mennyiségű adathalmaz feldolgozása fölöttébb lassan haladt. Több bejegyzése is utal a tevékenységét hátráltató akadályokra (betegségei, költözése stb.). A szótár anyagának rendezésével párhuzamosan közmondás-gyűjteményét is rendszerezte: az adatokat levelezőlap nagyságú cédulákra jegyezte fel. A kb. 1400 lapos gyűjteményt egy bekötött 60 oldalas tartalomjegyzékkel egészítette ki. Ennek címlapjára a következőt írta: Magyar Köz-Mondások, Bötü-rendbe szedte Kresznerics Ferencz királyi oktató, 1808.[62] A gyűjtő filológusi pontosságát, módszerességét néhány szemléletes példával jellemezhetjük. Kresznerics betűnként és tárgyszavanként is kimutalást vezetett. Ennek alapján állapította meg: „bötű allyai számoknak öszvessége: 10890." Ez még akkor is tekintélyes mennyiség, ha figyelembe vesszük, hogy egy - egy adat a különböző címszóknál többször is szerepelt, és a jelentéktelen alakváltozatok is külön sorszámot kaptak. A tárgyszavak mutatójából derül ki, hogy az eb 250, az Isten 62, az asszony 57, a király pedig 25 közmondásban, szólásban fordul elő nála. Közmondásai, szólás-hasonlatai között számos helyi adat, változat, és ún. egyszeri eset található: „El mászott, mint a' Kajdi ködmen. Annyi, mint a' Sági ostya. Sorba megy, mint a' Porpáczi bíróság. Reá-tartja magát, mint a' Dozmati petákos esküdt. Ki-fogyott, mint a Jáki Pap az imádságbul. Tokorcsra mentt eczetet őrleni. Ízetlen, mint a Tsepregi ital." stb. A rendszerezett anyagban már csak elvétve találhatók értelmezések, magyarázatok. A cédulák adatai nem egyeznek meg teljesen a szótárban közöltekkel. Előfordulnak olyan frazémák, amelyeket ezek közül sem vett fel a szótárba, de abban is akadnak olyanok, amelyek itt még nem szerepelnek.

Erről a kéziratban maradt frazeológiai adattárról Szilasy kétféleképpen is megemlékezett. Emlékbeszédében ezeket jegyezte meg róla: „Egyéb kisebb 's nagyobbszerű munkái között különös figyelmet érdemel ama vas szorgalommal készült, öt részre szint annyi kötetre osztott és betűrendbe szedett magyar közmondások' gyűjteménye, mellynek határozott 's általa már kijelelt rendszer utáni kiadását nem más mint az e' szándék' teljesedését megelőző halál akadályozta."[63] A Tudományos Gyűjteményben közölt Kresznerics-életrajzban már nem szólt ilyen határozottan a kiadás tervéről. A szótáríró a közmondások rendszerezése után még egy emberöltőnyi ideig élt, de az általam már említetteken, illetve egy Szilasy által idézett feljegyzésen[64] kívül semmi sem utal arra, hogy a gyűjtemény önálló megjelentetése komolyan foglalkoztatta volna.

Kresznerics időközben többször is betegeskedett. A tanári munkájából adódó összeütközések is megviselték. Megalázónak, elfogadhatatlannak tartotta azokat a feltételeket, amelyeket a győri főigazgató támasztott vele

szemben.[65] E tényekkel magyarázhatjuk, hogy csaknem két évtized után megvált a szombathelyi líceum katedrájától, és sági plébános, majd „kemenesali esperest" lett. Vidékre költözése alkalmából Horváth Elek költői levéllel köszöntötte egykori professzorát. Az episztola első szakasza a fent említett konfliktusra is utal: „Tisztelt Barátom Kresznerics! hát Te-is Megúnytad immár a' zajos városi Lakást? - Az ott dúló irigyek Tábora már nem esenkedik rád."[66]

Az egykori paptanár Ságon sem vált remetévé. Barátai közül sokan felkeresték. Horváth Elek minden bizonnyal rendszeres vendége lehetett. Erre utalnak Dukai Takács Judithoz írott levelei. 1812 januárjában így fordul a „magyar Saphó"-hoz: „Kresznerics Ferencz Szombathelyi Kir. Oktatóval, az én tisztelt Barátommal közlöttem minapi leveledet, 's verseidet; halljad mit írt felőled: »Örülök, úgy mond, ez újjonnan támadt Magyar poétriának. – A' Literaturánk csak úgy virágozhatik, ha azt a' Szép Nem kedvelli, sőt gyakorollya.- E' mennyei tűznek sziporkáját kell a' kellemetes érzésű Dukai Szűzben élleszteni, gyakorlással, egy kevés út mutatás mellett sokra mehet. «[67] 1812. május 14-én arról számolt be Dukai Takács Juditnak, hogy hajdani böles tanítóját, mostani szíves barátját Stettnerrel együtt immár Ságon kereste fel. Kresznerics ez idő tájt a környék literátoraival, papjaival rendszeresen találkozott. Az Analecta Philologica utolsó kötetében többet is megnevez közülük (Lévai László, Farkas Károly, Szeder Fábián stb.). Minden bizonnyal Ferenczy János is gyakran megfordult nála. „Kresnerits nem meszsze lakik tőlem. Sokat gyönyörködöm mély Tudományában. Derék hazafi. Szeret Tégedet" - írta Tüskevárról Horvát Istvánnak.[68] Amikor Horváth Elek hírt kapott arról, hogy megjelent a Magyar Bibliographia, és Szókönyv iránt adott Plánum, a következő sorokat küldte Helmeczy Mihálynak: „A' Szókönyv iránt azt jelenthetem, hogy Kresznerics Ferencz Barátom, ki ez előtt Szombathelyen Professor volt, (most Sági Plebánus) egy igen tudós nagy Hazafi, 's a' magyar Literaturában fárodhatatlan, éppen ezen munkában már alkalmas meszsze ment. Minden szavat annak gyökerénél kezd, 's úgy folytatja az onnan származottakat, végre minden szóhoz abból költ közmondásokat ragaszt; mert azokat ő több esztendők ólta szorgalmatossan egybe szedte.- Én ő véle közleni fogom a' Planumot, de jó volna, ha tí-is őtet megkérnétek, talán igyekezetünkön sokat könnyebbíttene."[69] Nem tudjuk, hogy az említett tervezetet eljuttatták-e Kresznericsnek, az viszont tény, hogy ő tovább folytatta régen megkezdett útját. Szótárának kéziratára, a harmadik kötet utolsó lapjára másfél évtized múlva írta le a hálaadó zárszót: „Isten kegyelmével elvégeztem Apr. 14dikén 1824." De ez korántsem jelentette az előkészületek végleges befejezését. Kéziratában bőven akadnak későbbi, még 1831-ből származó bejegyzések is.

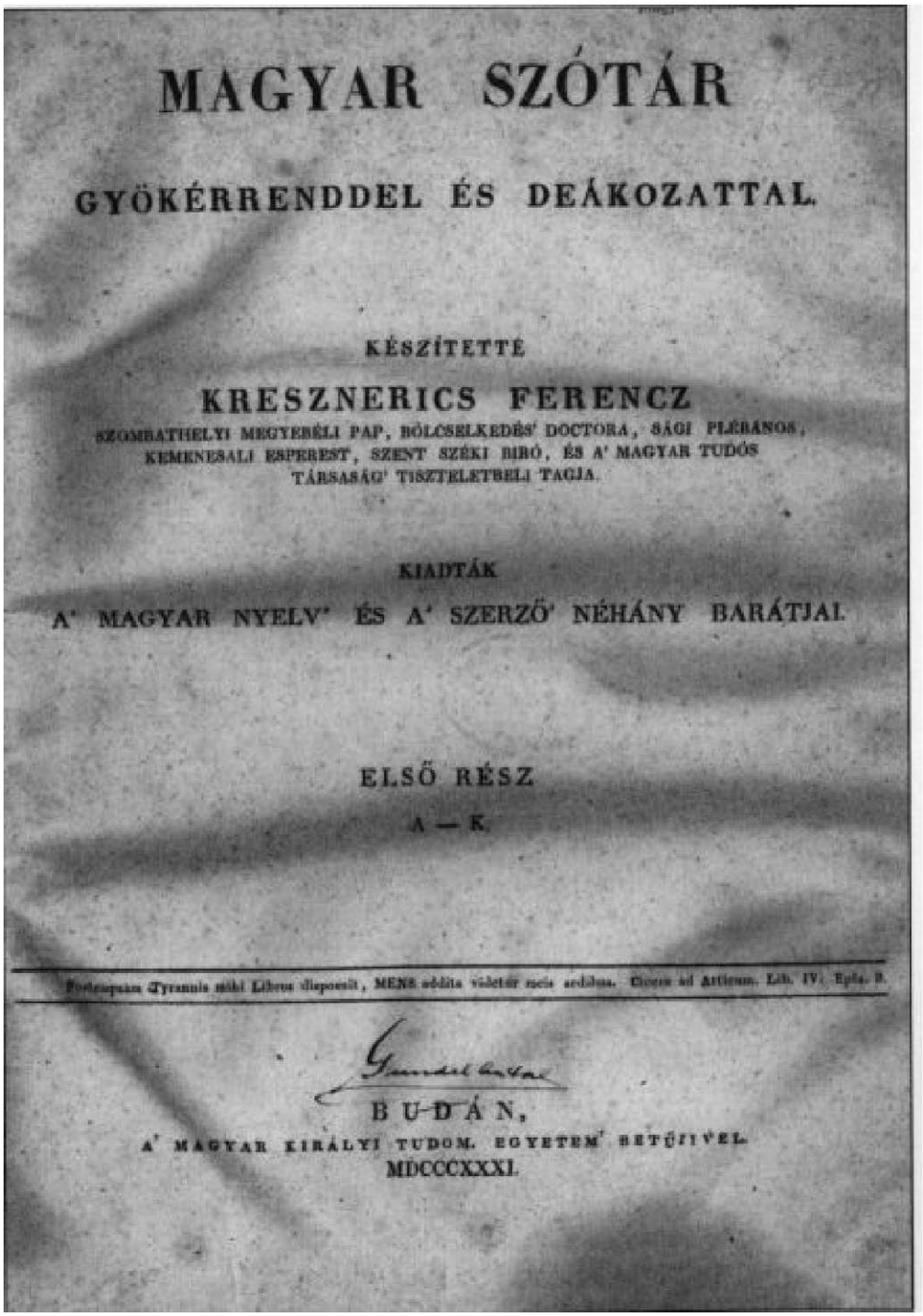

MAGYAR SZÓTÁR

GYÖKÉRRENDDEL ÉS DEÁKOZATTAL.

KÉSZÍTETTÉ

KRESZNERICS FERENCZ

SZOMBATHELYI MEGYEBÉLI PAP, BÖLCSELKEDÉS' DOCTORA, SÁGI PLÉBÁNOS, KEMENESALI ESPEREST, SZENT SZÉKI BIRÓ, ÉS A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG' TISZTELETBELI TAGJA.

KIADTÁK

A' MAGYAR NYELV' ÉS A' SZERZŐ' NÉHÁNY BARÁTJAI.

ELSŐ RÉSZ

A — K.

Postrepsam Tyrannis mihi Libros disposuit, MENS addita videtur meis aedibus. Cicero ad Atticum. Lib. IV. Epis. 8.

BUDÁN,

A' MAGYAR KIRÁLYI TUDOM. EGYETEM' BETŰJIVEL.

MDCCCXXXI.

Nyilván a rendszerező munka során állította össze a Magyar Helységek Nevei a' Régi kicsinyezővel[70] címet viselő szóeredeztető, névtani jegyzékét. Sajnos erről a 18 levél terjedelmű kéziratról csak sejtéseink, feltételezéseink lehetnek, mivel a dokumentum azóta elkallódott az Akadémia gyűjteményéből. Etimológiai adattárára, illetve ilyen irányú érdeklődésére szótárának bevezetőjében is utalt; lexikonában ugyanis a földrajzi nevek szógyökerét is igyekezett feltárni: „Ad. ód. ed. öd. Ez egy régi, de már ki avult Kicsinyező rag, egyedül némelly helységek' nevein van még fönn, ott is jobbára a' magán hangzója' kihagyásával mint Káld, Sárd, Belvárd, Kisfalud, Tököld, Tömörd, Udvard 's a' t. Erről más alkalmatossággal bővebben, mert a' fölvilágosítást, a' régiség tekintetéből is, meg érdemli" (Kreszn. I, II). Szótárában a névtani adatokkal kapcsolatban a helyes következtetések mellett számos népetimológia és bizony jó néhány mára már elfogadhatatlan egyeztetés is napvilágot látott.[71] Talán a szótári adatok áttekintésével is összefügg, hogy életének alkonyán két rövid szófejtő cikkel jelentkezett a Tudományos Gyűjteményben.[72]

Kresznerics az anyaggyűjtés és a rendszerezés során ügyelt arra, hogy az egyes kifejezéseket minél pontosabban, hitelesebben adatolja. Ez azt jelenti, hogy igyekezett kideríteni a szavak gyökerét. Művének 50 oldalas bevezetőjében a használhatóság érdekében részletesen kifejtette a véleményét a magyar nyelv alaktani rendszeréről. Kritikusan szólt a korábban kiadott „Bötü-rendbe vett" szótárakról, mivel olvashatatlanoknak, célszerűtleneknek tartotta őket. Saját rendezési elveiről öntudattal nyilatkozott. Úgy vélekedett, hogy szótáríróként a nyelv Geniusát kell feltárnia; azaz ki kell nyomoznia a szó gyökerét, elemeznie kell a magyar gyökér-szavak típusait. Ezért is nevezte a munkát a szerző „gyökérrendű", Gáldi László pedig „gyökerésző" szótárnak. Kresznerics tételesen szól A' Szó-ragasztás' Törvényei-ről (Kreszn. I, XXII). Eközben szóeredeztetési, nyelvhelyességi, helyesírási kérdéseket érint; és a neológiát is szóba hozza: „egy szabad nemzetnek élő nyelvét nem lehet, de nem is illik, olly szoros korlátok közé rekeszteni, hogy, mintegy másod Prometheus, le bilincselve lévén, bővebb ki fejtését, 's virágzóbb állapotját ne is remélhesse. Kell illendő szabadságot engedni a' nyelv' járásának. Lehet okkal móddal újítani is" (Kreszn. I, XXXVIII). A mondattan, a szórend, és - néhány esetben - az összehasonlító nyelvészet sem kerüli el a figyelmét. A „sok féle szó-nemző rag" áttekintése után büszkén mondja, hogy: „lehetetlen nem örvendenünk nyelvünk' bőségének, és hajlékonyságának" (Kreszn. I, XXII). Ugyanakkor óv a szóképzéssel összefüggő túlzásoktól: Gyarmathi Sámuel és Kalmár György némelyik kinyilatkoztatásával később vitába is száll (Kreszn. I, XLVII). Bevezetőjének utolsó pontjaiban a szótár elrendezését tárgyalja. Közli a Bötü-

rendet, amelynek érdekessége, hogy nála a „zse" az „es" után következik. Ezután értelmezi az eddig nem tárgyalt alaktani kifejezéseket is: Anya-szó; Törzsök-szó; élő gyökér; majd az Ősz-nevek (szóösszetételek) típusait vizsgálja meg. Végül Herder nyomán a „Hang-ígék" (hangutánzó, hangfestő szavak) kérdését érinti (Kreszn. I, XLIII-IV), és néhány gyakorlati megjegyzéssel (pl. a fontosabb kút-források megnevezése); illetve a 4 rag-táblával zárja a Bévezetést. A Végezetben öntudattal jegyzi meg: „Hazánk' Tudósai! útat törtem, kövessetek" (Kreszn. I. L).

A szótárban a gyökerek, a szótövek alapján csoportosítja a kifejezéseket. A kiemelt gyökér után egy bokorba gyűjti a képzéssel és az összetétellel létrehozott szavakat. Ezeket deákozattal egészíti ki, és itt közli gyakran a tájnyelvi vagy a nyelvtörténeti alakváltozatokat, továbbá a kifejezéshez tartozó szólásokat, közmondásokat is. Ezt követően jelöli meg az adatok lelőhelyét. A két kötetben nem a mechanikus betűrend érvényesül, és ezt a helytelen eredeztetések még tovább bonyolítják. Például az AL gyökérből származtatott alsó, alszik, altat, aluszékony (Kreszn. I, 6-7) előbb szerepel, mint az alma, az alamisna és az almáriom (Kreszn. I. 7-8). A Boldog Aszszony (Kreszn. I, 52) pedig a Bód gyökérből való származtatása miatt szintén később lelhető fel, mint a bongyor, a bor vagy a borona (Kreszn. I, 47-49). Csak hozzávetőlegesen tudjuk megbecsülni, hogy hány szót dolgozott fel a szerző. Hiába közli a rá jellemző alapossággal a gyökerek Summáját, mivel az említett szóbokrokban felsorolt adatok száma ennél jóval magasabb. Ugyanakkor az egyes kifejezések több szócikkben is szerepelhetnek. Az Eke-bontó Borbála például az eke és a Borbála címszónál is megtalálható (Kreszn. I, 49; ill. 119). A hosszabb frazémák (pl.: Égett tőke fekete, árva borju nincs annya; Meg kívánja a' verést, mint a' Nyalkai Czigány' teste a' csigázást; stb.) akár ezeknél is többször ismétlődhetnek. A feldolgozott anyag mennyiségéről a szótár legalaposabb elemzője, Gáldi László ezt írta: „laponként átlagosan 120 adatot véve a szótárban több mint 80 000 szónak kell lennie, ami a korhoz képest igen nagy teljesítmény."[73]

Tekintsük át a teljesség igénye nélkül Kresznerics művének fontosabb, illetve érdekesebb forrásait! A legrégebbi adatok a középkori oklevelekből, továbbá a Halotti Beszédből, a Gesta Hungarorumból és a Bécsi Kódexből valók. A XVI. századot főként Komjáthi Benedek, Pesti Gábor és Heltai Gáspár munkái képviselik. A külföldön megjelent művek közül Ambosius Calepinus szótárának magyar nyelvű adatait kell kiemelnünk. Az 1600-as évek termése ennél is színesebb, változatosabb: Zrínyi és Gyöngyösi eposzai, versei mellett a kor tudományos irodalmát Apáczai Csere János (1803-ban ismét kiadott) Enciklopédiája és Lippai János könyvei (Gyümölcsös kert; Veteményes kert; Virágos

kert) képviselik. Ennek az időszaknak gazdag a szótári forrása is: Szenci Molnár Albert Dictionariuma (1604), Petri Lodereckeri hétnyelvű szótára (Prága, 1605) és az 1641-es Nomenclatura. A hitvitázó irodalomból Pázmány Péter, Káldi György és Veresmarti Mihály művei érdemelnek említést. De találunk szavakat a kor politikusaitól, Bethlen Gábortól és Rákóczi Györgytől is. A XVIII. század egyik legfontosabb „adatközlője" Faludi Ferenc. Kresznerics alighanem irodalmi példaképként tisztelte az egykori jezsuita literátort; valamennyi művéből bőségesen idézett kifejezéseket. A Kultsár István által Szobathelyen kiadott Mikes-kötetből (Törökországi levelek, 1794) szintén több példa említhető: koldus-láb, rongyos leves, ónos eső, hurdi stb.

A nyelvújítás korszakából jóval kevesebb szó került be Kresznerics gyökérésző szótárába. Célja ugyanis nem a neológia támogatása volt, hanem a biztos magyar szógyökök feltárása és adatolása. Ezért - bár ismerte korának szépirodalmát, politikai hírlapjait és irodalmi újságait - ebből a termésből szigorúan válogatott. Rájnis József, Kazinczy Ferenc, Révai Miklós, Barczafalvi Szabó Dávid, Baróti Szabó Dávid és Csokonai egy - egy sikerültebb újítása vagy provincializmusa kapott csak helyet. A szótárban bőven találunk nyelvjárási adatokat. Ezeket többnyire ő maga jegyezte fel környezetének beszédéből; kisebb hányadukat más írott forrásból merítette. Művének naiv báját adják azok a bejegyzések, amelyekben saját tapasztalatait rögzítette: „Sömönti körtvély; szagos mint a' nákovicz, de ennél nagyobb, kerékded a' fáján meg sárgul, íze émelygős, terem illyen Perenyében Vas Vben. Igy hallottam 1828. Jun. 11." (Kreszn. I, 337); „Teve-parduc - Camelopardalis. Giraffa - Illyent küldött ajándékul Ferencz királyunknak az Egyiptomi viczekirály, és én ezt láttam, mikor Kőszögön által vitték 1828. Jul. 31. „ (Kreszn. II, 121); stb. Bár nem törekedett teljességre, számos érdekes és ritka névtani példát is szerepeltetett gyűjteményében. Johannes Lipszky Repertóriuma alapján közölte a magyarországi és erdélyi falvak, városok nevét, a hegyeket és a folyókat. Gyakran a nevek régebbi alakváltozatait is feltüntette. Némelykor a földrajzi nevek eredetének megfejtésére is kísérletet tett. Számos csárdának, pusztának a nevét is felvette a szócikkekbe. Eljárását így indokolta: „Közbe vetettem a' hová illettek mind a' két magyar Hazának Helység neveit is (sőt a' csárdákét is). Magyar nevezetek ezek is, és a' gyökér szónak értelmét, 's ki terjedését" (Kreszn. I. Bé-vezetés, L).

A Magyar Szótár kiadását azonban nem csupán a rendszerezés elhúzódása hátráltatta. Komoly gondot jelentett a nyomtatáshoz szükséges pénz előteremtése is. Részben a szerencsének köszönhető, hogy a vidéki elvonultságban élő literátor (és életének fő műve) önzetlen támogatókra talált. Stettner (Zádor)

Györgynek elévülhetetlen érdemei voltak abban, hogy Kresznerics szótára megjelent, és méltó fogadtatásban részesült. A Vas megyei (dukai) származású Stettner és a Ságon élő idős pap között eredményes és önzetlen munkakapcsolat alakult ki. Ezt hitelesíti az is, hogy a Vasvári Káptalannak a „Szőke földi Curiat" illető oklevelét - mint a legelső magyar nyelvű káptalani okmányt - Kresznerics gyűjteményéből Fenyéry Gyula (Stettner György) közölhette a Felső-magyarországi Minervában.[74]

Stettner nem csupán szerkesztőként (ügyelőként) említendő. Alighanem szerencsésebb lenne a kiadás mindenesének nevezni. Lelkesen vett részt az előkészítésben, a hírvivésben, később pedig a terjesztésben is. 1830 augusztusában barátaival együtt előfizetési felhívást és méltatást jelentetett meg a Vörösmarty Mihály szerkesztette Tudományos Gyűjteményben. A négyoldalas tájékoztatóban kiemelték „a' nagy érdemű Szerző" fáradhatatlan szorgalmát és az összegyűjtött, rendszerezett anyag kivételes értékeit. Külön is szóltak a feldolgozott források rendkívüli gazdagságáról. Kresznerics érdemeit így sorolták tovább: „nyelvünknek sok közönségesen nem ismert, vagy elrejtett 's elfeledett, kincseit gyűjtögette, vas türelemmel, tárába; 's mind ezeket a' gyökerekre való főtekintettel betürendbe szedvén, 's értelmöket latánul is följegyezvén, olly hasonlíthatatlan teljességű 's becsű szókönyvet teszen a' haza' oltárára, mellynek hasznát nem csak a' honi nyelvtudósok, hanem a' nyelvünkkel barátkozni kívánó idegenek is legjobb sikerrel vehetendik."[75] Az előfizetési felhívás tizenhárom aláírója között Bajza, Vörösmarty, Kisfaludy Károly, Fáy András mellett ott találjuk a Vas megyei illetőségű Fenyéry Gyulát (Stettner), Szalay Imrét és az egykor Szombathelyen tanuló és oktató Vass Lászlót is. A folyóiratnak ugyanebben a számában „A' Magyar Szótár' Kiadóji" rövid kivonatot is közöltek a mű bevezetéséből.[76]

A kor literátorai egyre türelmetlenebbül várták a gyökérrendű szótárt. Többen közülük egy ilyen műtől remélték a nyelvújítás túlzásainak a visszaszorítását. A csöngei Lévai László, aki személyes kapcsolatban is állt Kresznericcsel, az alábbiakat jegyezte meg erről az igényről a Tudományos Gyűjteményben: „Halhatatlan érdemet szerezne magának az a' Tudós Hazafi, a' ki az illyen nyelvbeli pöröknek elhárítására 's eligazítására ollyan Szótárt készítene, mellyben minden szók a' magok törzsök szavaikból származtatnának, melly több tudósainktól megvisgáltatván, a' Nemzet helybe hagyását is bizonyossan megnyerné, és az ujjoncz nyelv faragásbeli szabadságnak véget vetne."[77] Stettner leveleinek és a Tudományos Gyűjtemény előzetesének köszönhetően a megjelenés előtt álló szótár híre Kazinczy Ferenchez is eljutott. Az idős széphalmi mester barátai révén egyébként már régóta tudott Kresznericsről és

készülő munkájáról. Lelkesen üdvözölte a kivételes vállalkozást, és filléres gondjai ellenére előfizetője lett a köteteknek.[78]

Az idős, sokat betegeskedő Kresznerics még megérhette, hogy szótárának első kötete napvilágot lásson. Ez idő tájt választották meg a Magyar Tudós Társaság tiszteletbeli tagjává, de az induló Akadémia munkájában már nem vehetett részt. A „legelső etymológiai magyar szótár halhatatlan irója"-ként minősített literátor halálhírét a Jelenkorban tették közzé.[79] A részletesebb nekrológok közül az első, Szilasy János írása, a szótár posztumusz kiadásában olvasható (Kreszn. II, I-XIX).

Alig hagyta el a sajtót a Magyar Szótár első kötete, máris meleg hangú értékelés jelent meg róla a Tudományos Gyűjtemény lapjain. A mű ismertetője az „Első etymologicus szókönyv" írójaként jellemezte Kresznericset, akiről a továbbiakban ezeket jegyezte meg: „sok jó gyökeret 's eddig ösmeretlen szót éleszte fel részint hallás után a' köz nép nyelvéből, részint szorgalmas olvasás által a' régiség' penészei közűl. (...) a' ki ennyit 's késő napjaig illy fáradhatatlanúl tett, annak hazafiaitól csak köszönetet lehet várnia, és háborítatlan nyugodalmat, mellyre életkora, és érdemei méltók."[80] Vörösmarty Mihály, merthogy ő volt e sorok írója, mindehhez hozzátette: „Szótárának teljesbítése az újabb kor munkája leend." A fenti értékeléssel szinte tételesen megegyezik az a minősítés, amelyet az akadémiai jutalom indoklásaként fogadott el egy hattagú bizottság. Ezt a dicsérő véleményt Bajza József fogalmazta meg; a dokumentumot rajta kívül Wesselényi, Vörösmarty, Szemere Pál, Guzmics Izidor és Schedel (Toldy) Ferenc írta alá.[81]

Az elragadtatott dicséret, továbbá a kiegészítés vágya fogalmazódott meg Fábián Gábornak Vörösmartyhoz intézett levelében: „Kresznerics Szótárai megérkeztek; első alkalommal Gyurinak megküldöm a' tőlem járandó előfizetéseket. A' munka felséges; most vele mulatom magamat; a' mi szók belőle kimaradtak, azokat rendre feljegyzem, 's annak idejében közlöm veletek."[82] A levélben említett „Gyuri" Stettner György, aki a kötetek terjesztésében is fontos szerepet játszott. Neki köszönhetjük, hogy pontos adataink vannak a Kresznerics-szótár kiadásáról. Egy 1834. május 1-jén keltezett saját kezű kimutatásából tudjuk, hogy a munka „Nyomtattatott 480 péld. nyomtató 10 iró és 10 velin papirosra; ezekből az ajándék - és ingyen példányokon felül maradt eladni való 5 velin, 9 iró és 452 példány, mellyekből előfizettetett 5 velin, 9 iró, 372 nyomtató; árulni adatott 80 nyomtató."[83]

Az akadémiai dicsérettel és Vörösmarty értékelő szavaival többnyire Horvát István is egyetértett. A Tudományos Gyűjtemény hasábjain közzétett ismertetőjének első felében azt emelte ki, hogy milyen régóta várták a tökéle-

tes magyar szótárat.[84] Kresznerics művét az ideálishoz mérte, ez alapján sorolta fel erényeit és hiányosságait. Elfogulatlanul állapította meg: „egy férfiutól, ha még olly derék, tudós és szorgalmatos is, mindent kívánni nem lehet. Illyen súlyos és terhes munkákon tsak a' köz részvétel és egy tzélra törekedés diadalmaskodhatik."[85] Dicsérte a szótáríró történelmi érzékét, jónak tartotta, hogy számos régi kéziratot, nyelvemléket is feldolgozott, és eközben gyakran hivatkozott saját oklevélgyűjteményének adataira. Külön kiemelte a nyomtatott források gazdagságát. Csak azt sajnálta, hogy nem készült pontos kimutatás a kötetben felhasznált fotrásokról. (Ezt a jegyzéket Kresznerics csak hiányosan tudta elkészíteni; csupán a legfontosabb műveket említette meg szótárának bevezetőjében: Kreszn. I, L.). A szótáríró etimológiai kísérleteit, alaktani vizsgálatait tárgyilagosan értékelte: "Mint Gyökérnyomozó hol kisebb, hol nagyobb előmenetellel fáradozott Kresznerics, 's ha azonban eltévedett is itt vagy amott, az tsak a' segéd eszközöknek nem létükből eredett. (...) Hibásak néhol azok is, a' miket Szerzőnk a' Ragokról, az az : Ragasztékokról előad, bár különben könyve Bévezetésének e' része sok haszonvehetőt is foglal magában. Itt Révait sem utói nem érte, sem fölűl nem halladta."[86] Példásnak tartotta viszont a szólások, közmondások, népnyelvi adatok bőségét. Itt egyedül Baranyai Decsi János gyűjteményének feldolgozását hiányolta. „Méltó volna mind ezeket Szótárából külön egy testben kiadni" -jegyezte meg a frazémák gazdagságával kapcsolatban.[87] Hasznos javaslatára nem ügyeltek a nyelvészek és az irodalmárok; így történhetett meg, hogy a Tudós Társaság által 1838-ban megjelentetett Magyar Tájszótárban Kresznericsnek egyetlen népnyelvi adata sem szerepel. Tény viszont, hogy a későbbi akadémiai szótárak (és nem csupán azok!) forrásként használták Kresznerics fő művét.

A kortársak közül tudomásom szerint egyedül „Kassai Jósef, Szeremts várossának nyugvó papja" fogalmazott meg aránytévesztően egyoldalú, elmarasztaló véleményt. A Származtató, 's gyökerésző Magyar - Diák Szó-könyv szerzője, aki művének első kötetét Kresznerics halála után egy évvel adta ki, talán a megkésettek fájdalmával is bizonygatta: „Ezen szótár [Kresznericsé, T. P.] sem származtatónak, sem ítéletesnek, a' vagy gántsolódónak (criticum Lexiconnak) ingyen sem neveztethetik; mertt semmi szónak a' gyök-erét nem mutogatja, nem fejtegeti: valjon tős gyök-eres magyar szó e, a' vagy más nyelvből költsönzött, és tsavarított szó e?"[88] Az előszót követően is többször említi Kreszneriés egy - egy „botlását". De még így sem vetette el mindenestül elődjének kísérletét; akad néhány olyan alaktani levezetése, amelyben éppen Kresznericsre hivatkozik.

A szellemi örökség után külön kellene szólni a szótáríró tárgyi hagyatékáról. Kresznerics „Sághi Plébános"-ként 1817-ben írta meg testamentumát.[89] Irodalmi igényű végrendeletében részletesen felsorolta, pontokba szedte hagyományozandó értékeit. Javainak egy részét testvéreinek, másik felét fárai hagyományként lelkipásztor utódjának ajánlotta fel. Emellett pedagógiai célú alapítványt is tett, és gondoskodott czéhmestereiről, szolgálóiról és a környék szegényeiről is. Kivételesen gazdag kézirathagyatékát és egyéb gyűjteményeit a plébános halála után Szilasy János gondozta, illetve értékesítette.[90] A könyvek, jegyzetek, érmék többsége gróf Teleki Józsefnek köszönhetően az Akadémia tulajdonába került. Az „elölülő" gesztusát a Magyar Tudós Társaság évkönyvében nyilvánosan is megköszönték: „néhai Kresznerics Ferencz tiszteleti tagnak 200 darab incunabuláit, 76 kötet kézirat, 1060 kötet könyv, földképek és régi pénzgyűjteményét a' társaságnak Teleki könyvtára' bővitéseül 4000 váltó forinton vette meg."[91]

A tárgyi értékek megőrzése az országos közgyűjtemények feladata. Az egykori paptanár anyagiakra nem váltható, mégis kivételes értékű szellemi hagyatékának ápolása, tudatosítása a mi kötelességünk is.

JEGYZETEK ÉS HIVATKOZÁSOK

1. BÁRCZI Géza ünnepi beszéde a Kresznerics-évfordulón. In: MNy. 1966. p. 379.
2. Kazinczy levelének részletét idézi, és a korábbiaktól eltérően datálja Csetri Lajos. In: CSETRI: Egység vagy különbözőség. Bp. 1990. p. 28-29).
3. BITNICZ Lajos: A' Magyar Nyelvbeli előadás' tudománya. Pest, 1827. p. 26.
4. Magyar Szótár Gyökérrenddel és Deákozattal. Készítette Kresznerics Ferencz szombathelyi megyebéli pap, bölcselkedés' doctora, sági plébános, kemenesali esperest, szent széki biró, és a' Magyar Társaság' tiszteletbeli tagja. Kiadták a' magyar nyelv' és a' szerző' néhány barátjai. Buda, Első rész A-K 1831. Második rész L-Z. 1832.
5. Kresznerics számos feljegyzést, munkanaplót hagyott hátra. Ezekről részletesebben szólok később. Utazásai során vezetett naplóiról Szilasy János is megemlékezett Krescnericsről szóló írásaiban (ld. 6. sz. jegyzet). 1805-ös országjárásának kéziratos dokumentumát Dobri Mária rendezte sajtó alá (Vasi Szemle, 1995. 1. sz.). A szótáríró paptanár levelezéséről a legtöbbet Márki Sándor jóvoltából tu-

dunk. Ő még látta Kreszneries három kötetbe gyűjtött leveleit (Szilasy négy kötetről tesz említést! Vö. 22. sz. jegyzet). Félszáz oldalas áttekintéséből némi fogalmunk lehet arról, hogy milyen fontos művelődéstörténeti, helytörténeti adatokat tartalmazhatott az azóta elkallódott 535 oldalas kézirat (MÁRKI Sándor: Kreszneries Ferenc leveleskönyve. Bp. 1914. (a továbbiakban: MÁRKI). A leveleket 1788 márciusa és 1808 januárja között küldték Kreszneriesnek. Íróik között megtaláljnk a kor számos ismert személyiségét (Festetich György, Kultsár István, B. Sigrai József, Fabchich József, Sághy Ferenc stb.). A Kreszneriehez szóló, illetve az általa írt későbbi levelek jóval kisebb számban maradtak fenn. Minden bizonnyal tekintélyes mennyiségű lehetett az 1808 és az 1832 közé eső csaknem negyed század levéltermése is.

6. SZILASY János: Kreszneries Ferencz' élete. In: Tudományos Gyűjtemény [Tud Gyűjt.] 1832. VIII. köt. p. 1-50; A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei [MTT Évk. I. köt. p. 156-164; Kreszn. II. köt. p. I-XIX.).
7. HORVÁTH Ferenc: Kreszneries Ferenc, [bölcsészdoktori dolgozat] Szombathely,1943.; GÁLDI László: A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Bp. 1957. p. 379-409; DOBRI Mária: Kreszneries Ferenc 1766-1832. In: Vasi Szemle 1993. 4. sz. p. 511-538.)
8. KRESZNERICS Ferenc: Analecta Philologica I. köt. (1783-1789.) 417 p.; II. köt. (1790-1792.) 430 p.; III. köt. (1793-1796.) 384 p. ; IV. köt. (1797-1800.) 416 p.; V. köt. (1801-1803.) 401 p.; VI. köt. (1804-1806.) 449 p.; VII. köt. (1807-1808.) 430 p.; VIII. köt.(1809-1813.) 667 p.; IX. köt. (hely és évszám nélkül) 580 p. Lelőhelye Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Magyar Nyelvtudomány [MTAK M. Nyelvt.] 4-r. 11. (a továbbiakban: Analecta)
9. Kreszneries bíráló megjegyzése az Abhandlung über den Ursprung dér Sprache c. Herder-kötetre vonatkozik. (Analecta VIII. köt. p. 143.) A kritikus szavak mellett több más megjegyzés is olvasható: „Herder uram ha Magyar nyelvet értette volna, be szép példákat hozhatott volna fel mondása' megbizonyítására" (i. m. p. 142.).; A Philosophishen Wörterbuch den Morgenlanderrel kapcsolatban: „Ez a' kettős fontos állítás nincs be bizonyítva semmi példával. A' Magyar nyelv erre felséges példákat nyújthat" (i. m. p. 139.). stb.
10. KRESZNERICS Ferenc: Catalogus Librorum Lelőhelye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Magyar irodalmi [MTAK M. Irod.] Könyvészet 2-r. 24.
11. Az Analecta II. kötetének XI. oldalán a „Futó gondolatok" között pl. ezt olvashatjuk: „Mennyi magyar közmondásokat nem fedez fel a szorgalmatosabb utánna látás. Nyől naponként azoknak száma, minden szeglete hazánknak szebbnél szebb közmondásokat ad a kebelébül a keresőnek. Ez a sokaság tagadhatatlan jele a Nyelvünk régi virágzó állapotyának."

12. KRESZNERICS Ferenc: „Lexidion Graecum. 1788. in 4. p. 66." Lelőhelye: MTAK M. Nyelvt. 4-r. 40.; „Lexidion Gallicum pro adjumento memória. 1788. in 8. p. 128" Lelőhelye: MTAK M. Nyelvt. 8-r. 11.; „Az olaszul tanuló. 1789-1790. in 8. pag. 95" Lelőhelye: MTAK M. Nyelvt. 8-r. 8.
13. Kreszneries Görög Demeternek; a levél részletét idézi SZILASY János. In: TudGyűjt. i. m. p. 8.
14. KRESZNERICS Ferenc: Magyar Nyelv-könyv. MTAK M. Nyelvt. 4-r. 2.
15. KRESZNERICS Ferenc: Magyar Nyelv-könyv. Bé-vezetés 2. 5. paragrafus
16. „Tartalma ezen Nyelv-Könyvnek" i. m. p. 1-3.
17. KRESZNERICS Ferenc levele Szily püspökhöz (Szala-egerszeg 14a 8bris 1793.); Lelőhelye: Egyházmegyei Levéltár, Szombathely, Acta Cancellariae 18. Fordította: dr. Paksy Ágnes. (A levél autográf másolata az Acta Scholastica c. kötetben található meg. Vö. 22. sz. jegyzet.)
18. SZILASY János: Emlékbeszéd Kreszneries Ferencz, tiszteletbeli tag, felett. In: A Magyar Tudós Társaság Évkönyve [MTT Évk.] I. köt. p. 160.
19. Kreszneries pedagógiai munkájáról a közelmúltban Heigl István jelentetett meg két dolgozatot. HEIGL: Kreszneries, a matematikatanár, in: Vasi Szemle 1993. 4. sz. p. 549-53. és HEIGL: Kreszneries Ferenc és a matematika. = A szombathelyi Premontrei Rendi Szent Norbert Gimnázium évkönyve az 1996/97. tanévről. Szombathely, 1997. p. 14-28.
20. KRESZNERICS: Exempla mathematica....1811. Lelőhelye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Mennyiségtani Mértani Építészeti [MTAK Mennyiségt. Mért. Épít.] 8-r. 4.
21. KRESZNERICS: Elementa Architectura civilis: Lelőhelye: MTAK Mennyiségt. Mért. Épít.] 4-r. 1.
22. KRESZNERICS: Acta Scholaslica Professoratus Francisci Kreszneries ab anno 1793 usque 1812. Lelőhelye: Egyetemi Könyvtár, Budapest F 48. A dokumentum-kötet leveleket, levélvázlatokat, a tanítással kapcsolatos névjegyzékeket, apró-nyomtatványokat stb. tartalmaz. A Kreszneries-könyvtárra vonatkozó iratok között fennmaradt Szilasy János kézírása: „Nálam maradtak: Acta Scholastica. Barátságos levelek, négy kötet. 1809 évi Énekek. Elégetendő levelek. Bővebb vizsgálatot kívánó egy két Iromány." Lelőhelye: MTAK Ms. 10.350 / d. (A levélkötetek közül Márki Sándor már csak hármat említ.)
23. KRESZNERICS: A gimnázium történetének vázlata, mellékelve Kreszneries levélfogalmazványa Gyöngyösi Pálhoz. Ebben olvashatók az alábbi sorok: „Én az 1777. évben kezdtem Sabariában tanulni, attól az időtől kezdve kik voltak igazgatók, vagy professzorok Sabariában, mind ismerem, kivéve, hogy némelyikükről az évkönyvek fogyatékossága miatt nem tudom megállapítani, ki pontosan melyik év-

ben kezdte vagy hagyta abba a munkáját." Lelőhelye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Egyházi és Bölcseleti [MTAK Egyh. és Bölcs.] 2-r. p. 33. A latin nyelvű levél részletét dr. Paksy Ágnes fordította.

24. KRESZNERICS: Tentamen Pvblicvm ex Architectura civili et Hydrothecnia (...) Francisci Kreszneries, Anno M. DCCC.II. die XXIII. Martii., Sabariae" 22 oldalas latin nyelvű nyomtatvány (A továbbiakat lásd: Premontrei Rendi Szent Norbert Gimnázium tanári könyvtára, kolligátum).
25. VECSEY Lajos: A szombathelyi királyi líceum alapítása és első évei 1793-1808. Szombathely, 1934. p. 75.
26. SZILASY János In: TudGyűjt. i. m. p. 36.
27. MÁRKI, i. m. p. 32.
28. Kreszneries Ferencnek Zarka érdekében írt vádirata; idézi: VECSEY, i. m. p. 30.
29. KRESZNERICS: Emlékezet' Segítsége. Lelőhelye: MTAK M. Nyelvt. 4-r. 12. A Válogatott közmondások után a kötetben további fejezetek találhatók: II. Tulajdon Társ-nevek; III. Szép Nevezetek; IV. Rejtettebb Szó-eredés; V. Ritka szavak; VI. Philologyiai Elmés Gondolatok.
30. O. NAGY Gábor: A magyar frazeológiai kutalások története, Nyelvtudományi Értekezések [NytudÉrt.] 95. Bp. Akad. K 1977., p. 55.
31. KRESZNERICS: Hébe-kori Philologyiai Gondolatok. Lelőhelye: MTAK M. Nyelvt. 4-r. 17.
32. VECSEY, i. m. p. 51.
33. KRESZNERICS Ferencz' irományai. Lelőhelye: Egyetemi Könyvtár, Budapest, G 160; Az irományokat Szilasy válogatta ki, és a feleslegeket elégette. A kötetben Kreszneries úti jegyzetei (p. 1-10.; p. 11-44.; p. 113-132.) mellett megtalálható a paptanárnak éveken keresztül vezetett diáriuma is (p. 45-112.; p. 133-156.). Számos levél, illetve ezeknek vázlata, másolata is itt maradt fenn. Kreszneries 1805-ös utazási naplóját Dobri Mária közölte In: Vasi Szemle, 1995. 1. sz. p. 89-106.
34. SZILASY ín: TudGyűjt. i. m. p. 25.
35. MÁRKI, i. m. p. 3.; 14.
36. MÁRKI, i. m. p. 48.
37. SÁGHY levele Kreszneriesnek: (1804. auguszlus 25-én) idézi MÁRKI, i. m. p. 31. Kreszneries a Der Schlüssel Salamonis (Bécs, 1794) című könyvet ültette át magyarra. A mű végül nem jelent meg. Kézirata az MTAK-ban található.
38. KRESZNERICS: Catalogus Librorum. 58. Deme Zoltán jóvoltából tudjuk azt, hogy Verseghy könyvtárában megtalálható volt a Kreszneries-féle „Császárok" (DEME Zoltán: Verseghy könyvtára. Bp. 1985. p. 38.).

39. Halmy Gyula a következőket írja: „Versegi jó barátságban lévén vele, valószínűleg, Kreszneric fölkérte, hogy zenésítsen meg két költeményt." In: HALMY: Verseghy Ferencz élete és munkái. Budapest. 1891. p. 61-63. A Verseghy-féle 2 kotta Kreszneric autográf versgyűjteményében maradt fenn. Lelőhelye: Egyetemi Könyvtár, Budapest, H 35.
40. MÁRKI, i. m. p. 48.
41. KRESZNERICS Ferenc feljegyzése. Lelőhelye: OSZK Kézirattár, Analecta 3444
42. CSEHY többek között ezeket írta Kazinczynak: „Kresznericset azólta megint láttam, 's szeretetem iránta, 's az ő bölcsösségc előttem nevelkedett. Szűntelen a hazai Litteraturával foglalatoskodik." (Körmönd 7d. Május 1807.) Ld. Kazinczy Ferenc levelezése. Az MTA megbízásából szerkeszti Váczy János, I-XXI. köt. Bp., 1890-1912. [KazLev.] V. köt. p. 10.; „Szombathelyen Kresznericstől elbúcsuztam, 's újra meg győződtem buzgó és munkás hazafiusága felől" (Brün, Aug. 19dk. 1807.) KazLev. V. köt. p. 126.; „Kreszneric a' többi közt derék antiquarius és numismaticus is. Szép collectiója van régi pénzekből." (Braunsdorf, 12dik Julii 1811.) KazLev. IX. köt. p. 10.
„Kresneritsben, Horvátban, Szombatiban gyökeres történetíróinkat várom" - írta Ferenczy János Horvát Istvánnak 1807. május 23-án. In: Horvát István és Ferenczy János levelezése, szerk. TARNAI Andor Bp. 1990. [Horvátlev.] p. 117.
43. Kreszneric levele Csehy Józsefnek (Szombathely, 1807. június 21.) Lelőhelye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Magyar irodalmi levelezés [MTAK M. Irod. Lev.] 4-r.
44. MÁRKI, i. m. p. 3-4. Kreszneric leveleit az országos közgyűjtemények mellett feltehetőleg az egyházi és a megyei levéltárak őrzik. Itt most csupán néhányat említek azok közül, amelyek a levelcskönyvben nem szerepelnek: Kreszneric Engel Johann Christianhoz (1808) OSZK Levelestár; Szvorényi Mihálynak: Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár 119. B. 1. 17. sz.; Jankovich Miklósnak (1820. jan. 31.) OSZK Jankovich Fond 16/432; egy ismeretlen pesti barátjához (1826. 9ber 16.) OSZK Levelestár); két levele Bitniczhez (1831) OSZK Levelestár.
45. Kreszneric levele A Császárok kiadásáról. Lelőhelye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Történelmi Éremtani [MTAK Tört. Éremt.] 2-r. 8.
46. Hazai Tudósítások, [HT] 1806. XXXII, Mind Szent havának 18. napján, p. 271-272.
47. Kreszneric levele Görög Demeternek („10d. 7berben 1806.") Lelőhelye: Egyetemi Könyvtár, Budapest G 160.
48. DÖME levele Kresznericsnek (1808. január 7-én) In: ÚJ Magyar Múzeum, 1857. XI. sz. 471 kk.
49. N. N. [KRESZNERICS Ferenc, T. P.]: Magyar Országnak még régiebb abroszai. In: HT. 1807. XXV, Bőjt más havának 28. napján p. 206-208.

50. Kr. F. [KRESZNERICS Ferenc, T. P.]: Mádi Hársfa (Kreszneries versével) In: HT. 1807. II. köt. 7. sz. Szent Jakab havának 22. napján p. 53-55.; Velemi vastag Gesztenyefa. In: HT. 1807. II. köt. 2. sz. Szent Jakab havának 4. napján p. 13-14.
51. KRESZNERICS Ferenc: Horátius' Éneke (3. Könyvből a' 8-dik) Nagy József, Szerengrádi Apát Úrnak, Szombathelyi Nagy Prépostnak etc. Neve' napjára ajánlya Kreszneries Ferencz Kir. Oktató. In: HT. 1807. XXXI. köt. Szent György havának 18. napján, p. 207.
52. „Fő Tiszt. Nagy Jósef Fő Praepost halálhíre" név nélkül jelent meg a Hazai és Külföldi Tudósítások hasábjain: („Szent Iván' hava 2-dik napján 1810. p. 351-352.") A tudósítást Kreszneries az Analectában a saját írásaként említi. ; „Nagy József szombathelyi fő-prépost' élete, írta Kreszneries Ferencz. Kir. Tanító. 1810." In: Erdélyi Múzeum 1816. p. 76-91.
53. KRESZNERICS Ferenc: Horatius' Magyarázói (876 számozott oldalas bekötött kézirat) Lelőhelye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Magyar irodalmi, Régi és új írók |MTAK M. irod. RUL| 2- r. 5.
54. KRESZNERICS dalgyűjteménye I-II. Lelőhelye: MTAKRUI 8-r. 206 / 184.
55. SZABÓ T. Attila: Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI-XIX. században. Zilah, 1934.
56. KRESZNERICS: Numi commatis Romani... (1803.) Lelőhelye: MTAK Tört. Éremt. 8-r. 2.
57. KRESZNERICS: Numi. Veteres (...) Francisci Kreszneries. Lelőhelye: MTAK Tört. Éremt. 8-r. I./ I-II. köt. 4-r. 3.
58. Adatok Kreszneries éremgyűjteményéről In: MTT Évk. II. köt. p. 84.
59. KRESZNERICS levele Széchényi Ferenchez „Feleletem Nagy Méltóságú Gróf Széchényi Ferencznek Levelére (de dto 10a Junii 1807. Pestini" Lelőhelye: Egyetemi Kvt., Budapest, Kézirattár G 160. 427.
60. KRESZNERICS levele Széchényi Ferenchez: „Kreszneries Ferencz, Tudákosságnak királyi oktatója, Szombathelyi Megyebéli Pap. m.k. Költt Szombathelyen. Nagy Asszonyunk' fogantatása' napján 1807." Lelőhelye: Egyetemi Kvt., Budapest, Kézirattár G 160. 217-224. A levelet először Szilasy János tette közzé a Társalkodó 1837. 36. számában (p. 141.).
61. KRESZNERICS: Magyar Szótár I. köt. kézirat. Lelőhelye: MTAK M. Nyelvt. K. 444.
62. KRESZNERICS: Magyar Közmondások I-V. köt. Lelőhelye: MTAK M. Nyelvt. 8-r. 7. illetve: „Magyar Köz-Mondások. Bötű-rendbe szedte Kreszneries Ferencz királyi oktató." Lelőhelye: MTAK M. Nyelvt. 8-r. 7. VI. köt. (mutató)
63. SZILASY János nekrológja, In: MTT Évk. I. köt. 1833. p. 162.
64. SZILASY In: TudGyűjt. i. m. p. 32-33.

65. Kreszneriest arra akarták kötelezni, hogy Tentamenjeire nyomtassa rá a győri főigazgató engedélyét. Erre nem volt hajlandó. A vizsgakérdéseket előbb Budán adatta ki, majd elhagyta katedráját.
66. HORVÁTH József Elek versei I. Lelőhelye: MTAK RUI 8-r. 45/I. köt. p. 65-66.
67. HORVÁTH József Elek verse Dukai Takács Juditnak. Lelőhelye: MTAK K 703. 67-68.
68. FERENCZY János levele Horvát Istvánnak (1812. szept. 25-én, Tüskevárról). HorvátLev. i. m. p. 251.
69. HORVÁTH József Elek levele Helmeczy Mihálynak („Szombathelyen Martius 16 napj. 1815.") Lelőhelye: MTAK M. Irod. Lev. 4-r. 118. III. köt.
70. „Magyar Helységek' Nevei a' Régi kicsinyezővel Bötü-rend szerént elő-adta Kreszneries Ferencz 1827." Egykori lelőhelye: MTAK M. Nyelvt. 8-r. 9. 18 levél
71. Vö. TÓTH Péter: Nevek, szóeredeztetések, népetimológiák Kreszneries Ferenc kéziratairan és szótárában. In: Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai, szerk. B. GERGELY Piroska és HAJDÚ Mihály, Bp.-Miskolc, 1997. p. 375-383.
72. Kr. J. (= KRESZNERICS Ferenc, T. P.): Babatum' értelme. In: TudGyűjt. 1829. VIII. köt. p. 120-123. ; Kr. F. (KRESZNERICS Ferenc): Boza vagy Bóza. In: TudGyűjt. 1829. XI. köt. p. 117-120.
73. GÁLDI, i. m. p. 379.
74. Felső-magyarországi Minerva 1830. Juniusz, p, 238-239.
75. TudGyűjt. 1830. VIII. köt. p. 109.
76. TudGyűjt. 1830. VIII. köt. p. 123-128.
77. TudGyűjt. 1831. VII. köt. p. 15.
78. Kazinczy a következőket írta erről Zádor (Stettner) Györgynek 1830-ban : "A Kreszneries Szótárára ha mi pénzem begyűlend, méltóztassék által venni az előfizetési pénzt, még pedig mind a' három kötetre. Nincs ugyan kivetőm, de a' szándék áldozatokat kíván. Nagyon örvendek megjelenésének 's meg sem álmodtam, hogy illyet már bírni fogunk. Jó kezekben van a' kiadása." (1830. sept. 17.) In: KazLev. XXI. köt. p. 376.
79. Kreszneries 1832. január 18-án hunyt el, a halálhírt a Jelenkor 1832. jan. 28-án közölte: 8. sz. p. 57.
80. TudGyűjt. 1831. VI. köt. p. 116-117.
81. Lelőhelye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Régi akadémiai levelek |MTAK RAL| 92 / 1833. A Magyar Tudós Társaság évkönyvében a következő sorok olvashatók a jutalom indoklásaként: „vezették pedig a társaságot ítéletében a következő okok: minthogy az minden eddigi magyar szókönyveink között legbővebb, gondosan és ítéletesen igyekszik használni mindennemű kutforrásainkat 's azokra pontosan hivatkozik; továbbá magyarázataiban a többiek közt leghelye-

sebb és határozottabb; ethymologiai rendszerében (tehát tudományos formájában) nem csak első, hanem szerencsés is; végre közmondásokban, tájszavakban, sajátságos kifejezésekben gazdag, s ekként a magyar szótári literaturában kitűnő jelenet." In: MTT Évk. II. köt. p. 60.

82. Fábián Gábor levele Vörösmartynak. Vörösmarty Mihály összes művei (kritikai kiadás) 18. szerk.: BRISITS Frigyes; Bp. 1965. p. 20-21.
83. STETTNER: Jegyzék Kreszneries' Szótáráról. (1834) Lelőhelye: Püspöki Levéltár, Szombathely (Kreszneries végrendelete mellett.)
84. HORVÁT István: Könyvvizsgálat. In: TudGyűjt. 1833. V. köt. p. 110-119.
85. HORVÁT, i. m. p. 114.
86. HORVÁT, i. m. p. 118. Horvát Révai leghűségesebb tanítványai közé tartozott. Annak idején részt vett a Verseghy ellen indított durva támadásban is. Kreszneries sok tekintetben tisztelte Révait; nyelvhelyességi elveinek jó részét elfogadta, és további pontokkal egészítette ki. Feltehetően ez utóbbi (sem) tetszett Horvátnak.
87. HORVÁT, i. m. p. 117. A szólásoknak, közmondásoknak Horvát István által javasolt összegyűjtését elkezdtem. Részben feldolgoztam a cédulákon található adatokat (Magyar Köz-mondások)., illetve összehasonlítottam a kéziratos gyűjteményeket (Eml.; Hébe; Analecta; Magyar Köz-mondások) és a szótárban kiadott frazémákat. Az eredményekről a már említetteken kívül ld.: TÓTH Péter: Égett tőke fekete... (Kreszneries Ferenc közmondásgyűjteménye elé. in: Jelentkezünk 1993/94. (53. k.) p. 149-163.
88. KASSAI József: Származtató, 's gyökerésző Magyar - Diák Szó-Könyv I. Tsomó, Pestenn, 1833. p. 15-16. Kassai később is bírálta Kresznericset: I. köt. p. 22-23.; I. köt. p. 172.; IV. köt. p. 194.; V. köt. p. 21.; V. köt. p. 156. stb. Néhány esetben azonban igazat adott neki: I. köt. p. 109.; IV. köt. p. 199. stb.
89. „Az ÖRÖK ÉLŐnek nevében" kezdetű autográf Kreszneries-végrendelet számos más értékes kézirattal együtt a Szombathelyi Püspöki Levéltárban található. (A testamentumot betűhív formában rövidesen közreadom. T. P.)
90. A Hagyatékot Szilasy gondozta. Ő készítette el a végrendelet elszámolását is; ennek mellékleteként maradt ránk Stettner jegyzéke, gr. Teleki József és Schedel Ferenc levele. Lelőhelyük: Szombathelyi Püspöki Levéltár (Betűhív kiadásukon jelenleg dolgozom. T. P.).
91. MTT Évk. II. köt. p. 84.